

EELK Usuteaduse Instituut

Andrus Kask

Handi laste usulisest mõtlemisest

Magistritöö

Juhendaja: PhD Peeter Tulviste

Tallinn 2008

Sisukord

Eessõna.....	5
SISSEJUHATUS.....	6
Meetod.....	7
Ülevaade kasutatud kirjandusest.....	9
Töö struktuur.....	10
1 ÜLEVAADE SENISTEST UURIMUSTEST.....	12
1.1 Probleemiseaded, meetodid, tulemused.....	12
2 MIDA ON VAREM UURITUD?.....	31
2.1 Usulise mõtlemise empiirilised uurimused Euroopas ja mujal.....	31
2.1.1 Usulise arengu kognitiivsed ja kultuurilised alused.....	33
2.1.2 Üleloomuliku kontseptsioonidest.....	35
2.1.3 Kultuuriliste praktikate mõju lapse usulisele arengule.....	36
2.1.4 Lapse teadlikkus reaalsusest.....	38
3 HANTIDE USUELU.....	40
3.1 Probleeme hantide usuelu uurimisel.....	40
3.2 Traditsiooniline hantide usuelu.....	41
3.2.1 Jumal.....	42
3.2.2 Šamaanid.....	44
3.2.3 Inimene.....	45
3.2.4 Karukultus.....	46
3.2.5 Puu ja tuli.....	48
3.2.6 Ohverdamine.....	49

3.2.7 Surm ja matusekombed.....	50
4 HANDI LAPSE USULINE ARENG.....	54
4.1 Usulise mõtlemise areng handi lapse üldise arengu taustal ja seda tingivad ning mõjutavad tegurid.....	54
4.1.1 Sotsiaalsed tegurid.....	55
4.1.1.1 Vanemad ja kodu.....	56
4.1.1.2 Kogukond.....	57
4.1.1.3 Kool.....	57
4.1.2 Kultuurilised tegurid.....	58
4.1.2.1 Traditsioonid.....	58
4.1.2.2 Keel.....	59
4.1.3 Geograafilised tegurid.....	60
4.1.4 Usulised tegurid.....	61
4.1.5 Poliitilised tegurid.....	61
5 EMPIIRILINE UURIMUS.....	63
5.1 Uurimuse eesmärk ja meetod.....	63
5.2 Kas handi lapsed on teistsugused?.....	65
5.3 Küsimuste seadmisest.....	69
5.3.1 Valim ja uurimisküsimused.....	71
5.4 Uurimistulemused.....	72
5.4.1 6–11 aastased.....	73
5.4.2 12– 14 aastased.....	74
5.4.3 20- 30 aastased.....	76
5.4.4 40- 85 aastased.....	79

5.5 Pöördumine üleloomuliku poole.....	83
5.6 Empiirilise uurimuse kokkuvõtteks.....	85
6 KOKKUVÕTTEKS.....	87
6.1 Handi laste usulisest mõtlemisest.....	87
6.2 Järeldused ja soovitused edaspidisteks uurimusteks.....	88
Summary.....	90
KASUTATUD KIRJANDUS.....	93
LISAD.....	98
Lisa 1. Uurimisankeedid.....	98
Lisa 2. Probleeme ajaloolisel ning sotsiaalpoliitilisel tasandil – milliseid muutusi on toimunud hantide uskumuste ning kristluse kokkupuutel üldiselt.....	100
Kristianiseerimine (Väljavõtteid V. Permjakovi raamatust „At the Edge of Millenium“)	100
Lisa 3. Laps traditsioonilises handi kultuuris. (Väljavõtteid I. Ilijna raamatust „Laps traditsioonilises Salõmski hantide kultuuris“)	103
Lapse sünniga seotud tavad ja kombetalitused.....	104
Traditsiooniline kasvatus.....	107
Lisa 4. Hariduse levik hantide seas.(Väljavõtteid V. Permjakovi raamatust“ Yamal- At the Edge of Millenium“).	109
Koolide rajamine misjonitöö käigus.....	109
Nõukogude poliitika ja kool.....	112

Eessõna

Käesoleva magistritöö ajendiks said mitme aasta jooksul toimunud misjonireisid ja minu isiklik huvi handi rahva vastu. Seda meie sugulasrahvast külastades ei olnud mul esialgu võimalik teha enam, kui mõned märkmed ja rea fotosid. Mul puudus sel ajal uurimistööks vajalik ettevalmistus ning polnud ka otsest ajendit muu materjali kogumiseks. Olen südamest tänulik oma juhendajale Peeter Tulvistele, kes on suunanud mind teaduslike uurimismeetodite kasutamisele hantide uurimisel, keskendudes eelkõige nende usulise mõtlemise arengule. Ilma juhendaja soovituseta poleks see töö valminud.

Võlgnen tänu ka Ljudmilla Voltšihhinale, meie grupijuhile, kelle korraldatud reisirid andsid võimaluse Lääne-Siberis hante külastada ja uurida. Muid võimalusi hantide juures välitööd teha mulle ei avanenud. Olen tänulik ka misjonigrupi liikmetele, kes on mind lahkelt aidanud materjali kogumisel ja mitmesugustele küsimustele vastuste leidmisel. Tänan ka kohalikke hante Valentina Tõlinat ja Boriss Ruskalamovit, kes olid meie saatjateks handi külades, aitasid meil leida inimestega kontakti ning kaasata neid uurimistöösse.

Lõpuks tänan kõiki sõpru, kes on aidanud mul leida rasketel hetkedel kindlust ja jõudu töö lõpuni viia.

SISSEJUHATUS

Aastal 2003 käisin lühiajalisel misjonireisil meie soome-ugri sugulasrahva hantide juures. Veetsin Siberis peaaegu kuu aega ning külastasin nelja handi küla. Sealne loodus oli tõepoolest erakordselt kaunis, nagu olin juba varem kuulnud. Ka inimeste probleemid, nii sotsiaalsel kui etnilisel tasandil, polnud mulle üllatuseks, sest olime enne reisi saanud kõigest ammendava ülevaate. Hantide seas elades jälgisin nende lapsi looduses ringi jooksmas ning mängimas. Minus tekkis küsimus: kuidas need lapsed mõtlevad? Olles teadlik muutustest handi kultuuris ning põlvkondade vastuoludest kultuuripärandi edasiandmisel, kerkis küsimus: kas ja mil määral on väärtusi, mida antakse edasi lastele ja mida lapsed saavad rakendada just oma usulise mõtlemise kujundamisel? Üks handi laps vaatab jõge, viskab sinna mündi ja läheb siis oma teed. Teine näeb nukker välja, on vait ja jalutab omaette mööda jõekallast. Milline on nende laste usuline mõtlemine? Milline on handi laste maailmapilt? Kuidas areneb laps, kui ta kasvab kahe kultuuri ning kahe usundi – handi traditsioonilise usundi totemismi ja kristluse kokkupuutel, või on see vastuolu juba vanematel lahendatud ja tulemus lastele edasi antud? (õigeusu kirik on püüdnud põlisrahvaid ristiusustada neid mitme sajandi vältel misjoneerides, vahel valitsuse toetusel, vahel mitte. Tänapäeval on lisandunud protestantlike misjonäride tegevus ja õigeusu vaimulike loengud koolides.)

Mis on usulise mõtlemise funktsioonid? Kas handi laste usuline mõtlemine sarnaneb eesti laste omaga? Milline on handi laste kasvukeskkond ja kas see on ajalooliselt muutunud? *Keskkond, kus lapsed oma aja veedavad, võib rikastada laste kogemuste sisu. Mitmetes uurimustes on rõhutatud kasvukeskkonna tingimuste mõju lapse arengu erinevatele aspektidele*“ (Tietze 1998, OECD 2001, Hayes, Palmer & Zaslow 1999).¹

¹http://www.sotsioloogia.ee/vana/esso3/5/tiia_oun_margery_moorlat.htm

Handi lapsed saavad hariduse venekeelses koolis. Mis juhtub nendega kooli minekul? Kas mõtlemine muutub üldiselt ja kas koos sellega muutub ka usuline mõtlemine? Kas vanemad räägivad lastega usulistel teemadel ja kas ning kuidas usuline mõtlemine last arendab? Need küsimused jäid mitmeks aastaks vastust ootama, kuni mul avanes võimalus õpinguid jätkata ja käesolev töö ette võtta.

Lapse usulise mõtlemise arengu kohta on viimase saja aasta jooksul loodud mitmeid teooriaid ja tehtud palju uurimusi. Oma töös pöördun lapse mõtlemise uurimise klassikute poole poole. Näiteks peatun ka L. Vögotski ja J. Piaget seisukohtadel ning püüan neile toetudes selgitada, kuidas lapsed üldiselt usuliselt mõtlevad ja mil viisil kehtib see handi laste puhul. Lapse mõtlemist mõjutavad eri kultuurides erinevad tegurid. Kultuuride kokkupuutel on need tegurid ja nende koosmõju komplitseeritum. Olulisi mõjureid uurides tuleb käsitleda mõlema kultuuri eripära, mis avaldab mõju inimese mõtlemisele ja selle kujunemisele. Antud töö teaduslik eesmärk on koguda andmeid lapse usulise mõtlemise arengu ja seda tingivate ning mõjutavate tegurite kohta erinevates kultuurides. Praktilist kasu võivad sellest uurimusest saada nii hantide juures kui ka nende omale sarnastes ühiskondades tegutsevad väljast saabunud misjonärid, religiooniõpetajad jt, kel tuleb mõista, mida peab nendes ühiskondades tegema teisiti kui oma kodumaal.

Töö ei anna ülevaadet handi laste usulisest arengust üldiselt, vaid piirdub Šurõškari rajooni kahes külas läbi viidud empiirilise uurimusega. Šurõškari rajoonis elavad handid erinevad teistel asualadel elavatest hantidest selle poolest, et nad on teistest eraldatud, mistõttu pole nende etnilised sidemed sama tugevad kui hantidel lõuna- või idapiirkondades. Rajoon asub suletud piirkonnas, mis seab omakorda suhtlemisele piirid.

Meetod

Töö meetod hõlmab teoreetilist käsitlust ja autori poolt läbiviidud empiirilist uurimust, millele järgneb andmete analüüs. Teoreetilises osas antakse ülevaade antud valdkonna olulisest temaatikast, läbiviidud uurimustest ning teiste autorite vastustest käesoleva töö küsimustele.

Lisaks käsitletakse lapse usulist mõtlemist üldiselt ja konkreetselt handi lapse usulist mõtlemist.

- 1) Lapse usuline mõtlemine üldiselt
- 2) Handi lapse usuline mõtlemine
- 3) Kahe kultuuri/ usundi piirialal elava lapse usuline mõtlemine

Kuna antud töö keskendub handi lapse usulisele mõtlemisele, siis tuleb põhjalikult vaadelda hantide usuelu, rahvausundit ja ka sellega seonduvaid probleeme. Eraldi käsitletakse kooli rolli usulise mõtlemise tingijana ja suunajana.

Käesoleva töö ülesandeks on selgitada ja mõista, **millised tegurid tingivad ja mõjutavad handi lapse usulise mõtlemise arengut**. Et seda välja selgitada, on püstitatud järgmised eesmärgid:

1. Anda ülevaade lapse usulisest arengust tema üldise tunnetusliku arengu taustal, toetudes Piaget, Vögotski, Goldmani, Fowleri, Helli, Ratcliffi ning eesti autoritest Tulviste, Leppiku, Tankleri jt töödele.
2. Anda ülevaade hantide usuelust ning selle rahva kultuurilisest taustast, probleemidest handi ja vene kultuuride kokkupuutel ning sellest tulenevatest mõjudest, mis kas pärsivad või soodustavad lapse usulist arengut handi kultuuriruumis. Handi kultuuri käsitledes toetun N. Lukina, V. Kulemsini, A. Karjalainen, A. Leete ja E. Saare töödele. Kuna mõjutegurid võivad olla ka ajalooliselt määratletavad, siis vaatlen hantide kristianiseerimist pikemalt.
3. Viia läbi empiiriline uurimus hantide seas neljas vanusegrupis, mis hõlmavad 6-11, 12-14, 20-30, 40-85 aastasi inimesi, ning püüda selgitada, kas hüpoteesid leiavad kinnitust. Uurimuse käigus püütakse leida ka põlvkondade vahelisi seoseid, mis peaksid peegeldama muutusi rahva mõtlemises läbi ajaloo. Uurimisülesande täitmiseks toimusid vestlused, mille käigus rääkisid inimesed oma elust, sellest, kuidas nad on raskustega toime tulnud ning kuidas probleemid on lahenenud. Täiskasvanud inimesed vaatavad tagasi lapsepõlve ja räägivad

sellest, kuidas nad siis oma raskustes hakkama said. Seega on uurimus kvalitatiivne intervjuu, mille käigus uurija esitab suunavaid küsimusi ning märgib vastused ettevalmistatud ankeetidele. Sellist teadlikult traditsioonilist kirjalikku intervjuud testiti esmalt eesti laste peal. Handi laste mõtlemise iseärasuste kohta annavad hinnanguid ka kristlikud misjonärid, kes on hantide keskel elanud ja kel on lapsed või kes tegelevad lastega.

Ülevaade kasutatud kirjandusest

Antud valdkonnas tehtud erinevatest uurimustest annab hea ülevaate Rohkelpartaini *The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence* (2006). Vaimse arengu uurija Jean Piaget lähenemisest annab hea ülevaate Piaget' *The Childs Conception of Physical Causality* (1930), *The Psychology of the Child* (1969) ja *The Language and Thought of the Child* (1932). Peeter Tulviste *Mõtlemise muutumine ajaloos* (1984) sisaldab häid näiteid laste animismist ning annab hea ülevaate sotsiaalsetest teguritest. Ronald Goldmani *Religious Thinking from Childhood to Adolescence* (1964) aitab mõista mõtlemise seost religiooniga. Donald Ratcliffi *Children's Spirituality* (2004) räägib sotsiokultuurilisest perspektiivist. Lev Võgotski raamatud *Lapse arengupsühholoogia* (2006) ning *Inimese arengupsühholoogia* (2006) on sotsiokultuurilise lähenemise klassikalised teosed. Nii Piaget' kui Võgotski käsitlusi lapse õppimisest võib leida Robert Fisheri raamatutest *Õpetame lapsi mõtlema* (2005) ja *Õpetame lapsi õppima* (2004). Kooli ja õppimist puudutavaid küsimusi aitab mõista ka Jane Erriceri *Spiritual Education* (2001), mis käsitleb ka kultuurilisi, religioosseid ning sotsiaalseid erinevusi. Toreda ja lihtsa ülevaate ühest uurimusest annab David Helleri *The Childrens' God*. Juba mainitud Peeter Tulviste *Mõtlemise muutumine ajaloos* on samuti antud teemal suureks abiks.

Handi kultuuri on eesti autoritest käsitletud Art Leete raamatus *Kazõmi sõda* (2002), mis kirjeldab ajaloolisi ning poliitilisi probleeme handi kultuuriruumis. Märkimisväärne käsitus

lapsest handi kultuuris leidub I. Ilijna raamatus *Laps traditsionaalses salõmi hantide kultuuris* (1996). Seal toodud kirjeldused puudutavad küll lõunapoolseid hante, kuid aitavad üldiselt mõista handi lapse igapäevaelu. N. Lukina ja V. Kulemsini *Saagem tuttavaks: handid* (1992) annab üldise pildi handi rahvakultuurist. Ökoloogilisi probleeme handi asualadel käsitleb V. Bõkovski raamat *Põlevad tõrvikud* (2005).

Handi uskumuste (totemism, šamanism) ja kristluse kokkupuutest annavad ülevaate V. Bõkovski *Jumala and* (2005) ja V. Permakovi *Yamal- aastatuhandete piiril* (2000).

Töö struktuur

Käesolev töö koosneb kolmest suuremast osast ja jaotub viide peatükki, mis järgivad vastuseid töö alguses püstitatud küsimustele. Esitatud järeldused kas nõustuvad teiste autorite poolt pakutud teooriatega või tunnistavad need kasututeks ning esitavad oma tulemuse. Esimesed kolm peatükki tegelevad lapse usulise mõtlemise arenguga üldiselt ning annavad ülevaate varasematest uurimustest. Teine osa tegeleb handi uskumustega ning otsib vastuseid usulist mõtlemist tingivate ja mõjutavate tegurite kohta. Kolmandas osas on empiiriline uurimus, selle analüüs ja järeldused.

Esimeses peatükis antakse ülevaade senistest uurimustest antud valdkonnas. Kuna uurimus keskendub vanusegrupile 6-14, siis jälgitakse seda, kuidas on lapse usulise mõtlemise arengut tema üldise tunnetusliku arengu taustal käsitlenud erinevad uurijad – mida on uuritud ja milliseid järeldusi on eri autorid teinud. Käsitlust leiab põlvkond kui sotsiokultuuriline tervik, selle kultuurilised, sotsiaalsed ja poliitilised tegurid. Autoritest on olulised Goldman, Fowler,

Oser, Heller, Coles, Hay ja Erikson. Lapse mõtlemises toetutakse Piaget' töödele ja sotsiokultuurilises käsitluses Vögotškile.

Teises peatükis vaadeldakse seda, mida ja kui palju on lapse usulist mõtlemist uuritud, milliseid empiirilisi uurimusi on tehtud Euroopas ja mujal. Selgitatakse, kas eelmiste uuringute empiirilistest andmetest võib leida kinnitust oma tulemustele, kas andmed toetavad üksteist. Samuti püütakse vastata küsimusele, kas lapse usuline mõtlemine on erinev eri kultuurides.

Kolmandas peatükis antakse ülevaade hantide rahvausundist. Millised on probleemid ajaloolisel ning sotsiaalpoliitilisel tasandil st millised muutused on toimunud hantide uskumuste ning kristluse kokkupuutel üldiselt, samuti õigeusu kiriku ja nõukogude ideoloogia kokkupuutel. Vaadeldakse seda, milline on lapse koht handi kultuuris ning kooli mõju handi lapse usulisele arengule. Nii traditsionaalse kui ajaloolise tagapõhja annavad töö lisades olevad materjalid.

Neljandas peatükis püütakse leida vastust küsimusele, mis juhtub siis, kui kaks erinevat usulist maailmapilti saavad väikese lapse peas kokku. Selgitatakse tegureid, mis mõjutavad handi lapse usulise mõtlemise arengut.

Viiendas peatükis antakse ülevaate empiirilisest uurimusest. Esiteks püstitatakse hüpoteesid, määratakse meetoodika ja valim ning koostatakse küsimustik. Viimaks analüüsitakse uurimustulemusi.

Kokkuvõttes tehakse järeldused, sõnastatakse edasiste uurimuste vajadus ning võimalikud viisid uurimistöö jätkamiseks.

1 ÜLEVAADE SENISTEST UURIMUSTEST

Kuna käesolev töö keskendub vanuserühmale 6-14 aastat, siis piirduakse teisi uurimusi vaadates peamiselt selle vanuserühmaga. Tegemist on keskmise lapseeaga, mis kestab kuuendast eluaastast kuni teismeeani.² Piaget järgi hõlmab see kognitiivse arengu neljandast staadiumist kaks viimast, milleks on konkreetsetes operatsioonides ja formaalsetes operatsioonides mõtlemine. Lapse usulise mõtlemise arengu kohta on Piaget teooriale toetudes pakutud välja mitmeid nn kolme staadiumi teooriaid, mille järgi on usulises arengus olulised pöörded punktid koolimine ja teismee saabumine.³

Kuigi anname ülevaate sellest, milles on nähtud erinevate uurijate nõrku külgi, pole selle töö eesmärgiks kritiseerida erinevate uurimuste metoodikat. Oluline on see, kuivõrd need tööd aitavad leida vastuseid käesoleva töö küsimustele.

1.1 Probleemiseaded, meetodid, tulemused

Kui **Earl Barnes** (1892) koostas oma uurimistööks lapse usulise mõtlemise vallas väikese teoreetilise plaani, siis usulise mõtlemise astmeid veel ei tuntud. Tollane uurimus erineb oluliselt tänapäevasest postmodernsest lähenemisest.⁴

Barnesi uurimusest selgus, et kõige intensiivsemalt anti kriitilisi hinnanguid teoloogilistele küsimustele puberteedieas. Sel ajal on teismelised huvitatud filosoofilistest ja teoloogilistest

2 Butterworth, G. Harris, M. 2002, *Arengupsühholoogia alused*, lk 249

3 Tankler, M. 1999, *Kuidas areneb laps*, lk 135

4 Ratcliff, D. 2004. *Childrens` Spirituality*, lk 11

kontseptsioonidest ja täiskasvanute osa on neid julgustada kujuneva maailmapildi organiseerimisel. Hiljem võtavad noored ise üle täiskasvanute teaduslikud seletused.⁵ Lastest selgus, et neile meeldisid eriti küsimused vaimumaailma kohta, kuid samas ei peegeldanud nende vastused teoloogilisi kontseptsioone, mis viitab kas teadmatusale või vähestele õpetusele.⁶

Ronald Goldman (1964) uuris usulist mõtlemist toetudes Piaget kognitiivsele teooriale. Goldmani meelest usuline mõtlemine ei erine oma olemuselt ja meetodilt mitteusulisest mõtlemisest, üksnes selle objekt on spetsiifiline. Usuline mõtlemine erineb muust mõtlemisest selle poolest, et see on suunatud Jumala olemuse poole, kristlikus tähenduses Jumala inkarnatsioonile Jeesuses Kristuses, Pühakirjale, ilmutusele ja inimese ning Jumala suhtele läbi ajaloo jms.

Usuline mõtlemine võib viia Jumala suunas või pöörduda hoopis Jumala vastu. Sellised religioossed ideed ja väljenduskeel on omased täiskasvanutele.⁷

Goldman valis uurimismeetodiks kliinilise intervjuu. Oluline eelis on see, et intervjuu võib lõpetada igal ajal. Kirjalik küsimustik, mis on limiteeritud tavaliselt neljakümne minutiga, ei ole lapse suhtes niisama paindlik kui intervjuu. Goldman kasutas viit lihtsat pilti, pliiatsit, tindijoonistusi ja kaheksat piiblilugu. Ta uuris 60 last vanuses 9, 13 ja 16 aastat.⁸

Goldman ütleb oma uurimuse kokkuvõttes, et usulises mõtlemises mängib olulist rolli loogiline ja operantne mõtlemine. Aeg-ajalt võib loid laps saavutada palju kõrgema taseme, võrreldes sama vana erksa lapsega ja isegi ületada suuremate võimetega vanemaid lapsi. On ilmne, et lapse võimed arenevad vastavalt motivatsioonile. Kui tema kodus usku praktiseeritakse aktiivse kirikuskäimisega, julgustatakse privaatset palvet ning käsitletakse aeg-ajalt usuasju, on motivatsioon tõenäoliselt suurem kui sellisel lapsel, kelle kodus ollakse usu suhtes ükskõiksed. On muidugi võimalik, et lapsed reageerivad erinevalt. Kodud, kus usk on aktiivselt maha laidetud, võivad stimuleerida last just huvituma neist teemadest, samas

5 Ratcliff, D. 2004. *Childrens` Spirituality*, lk 417

6 Ibid, lk 413

7 Goldman, R. 1968, *Religious thinking from Childhood to Adolescence*, lk 1

8 Ibid, lk 36-37

kodud, kus usku üleliia peale surutakse, võivad tekitada lapses tüdimuse ning isegi vaenuliku suhtumise religiooni.⁹

Kirikusse ja pühapäevakooli suhtuti positiivselt, kuigi aktiivsete kirikus või pühapäevakoolis käijate osakaal oli väike. Ühest küljest õpilase motivatsioon usulise mõtlemise suhtes kasvab kirikut külastades, samas teised õpilased, kes kirikut külastavad, ei pruugi olla sugugi eriti motiveeritud. Mitmekesine suhtumine kirikut külastavate laste juures ulatub huvist igavuseni.¹⁰

Uurides laste sallivust ja mittesallivust kiriku suhtes vastavalt nende kiriku või pühapäevakooli külastuste sagedusele, võis järeldada, et kirikukülastajatel oli suurem arv sallivusi ja mittekülastajatel väiksem arv mittesallivusi.¹¹

Need lapsed, kellel oli mingi vanemate toetus kirikuskäimise suhtes, saavutasid olulisemalt parema mõistmise kirikuga seonduvas kui need, kellel vanemate toetus puudus. Näiteks need, kellel oli mingi vanematepoolne toetus, omasid selgemat kontseptsiooni palvest võrreldes nendega, kel vanemate toetus puudus. Kodudes, kus vähemalt üks lapsevanem on kirikuskäija, on positiivsem suhtumine religiooni, kirikusse ja palvesse võrreldes nendega kodudega, kus kumbki lapsevanem kirikus ei käi.¹² Siin peetakse silmas lapse harjumusi osalemisel usulistest toimingutes, milleks on kirikus või pühapäevakoolis käimine, isiklik Piibli lugemine ja isiklik palve. Testide tulemused näitasid, et need, kel oli harjumus regulaarselt kirikus käia, palvetada või Piiblit lugeda, oli parem arusaam usulistest mõistetest võrreldes nendega, kel polnud selliseid regulaarseid harjumusi või need üldse puudusid.¹³

On väidetud, et Goldman tegi vea, pidades laste vaimset teadlikkust erakordseks ja müstiliseks, selle asemel et pidada seda lihtsalt üheks aspektiks noore inimese igapäevakogemuses.¹⁴

9 Goldman, R. 1968, *Religious thinking from Childhood to Adolescence*, lk 209

10 Ibid, lk 210

11 Ibid, lk 210

12 Ibid, lk 211

13 Ibid lk 212

14 Hay, D. Nye, R. 2006. *The Spirit of the Child*, lk 50

Goldmani vastused näitavad, et usulise mõtlemise arengus mängivad olulist rolli loogiline ja operantne mõtlemine. Usuline mõtlemine rakendab samu viise ning meetodeid, nagu see toimub teistes valdkondades.

Laps püüab mõelda süstemaatiliselt, järjekindlalt ja operantselt vastavalt sellele, kuivõrd tema enda isiksuslik areng ning usulised arusaamad seda võimaldavad. Mitteratsionaalsed faktorid, näiteks imed, võivad avaldada lapse mõtlemisele tugevamat mõju kui teised tegurid. Siin on tegemist pigem usuga kui intellektuaalsete otsustega. Selgub, et teoloogiline mõtlemine ja loogiline mõtlemine on tihedalt seotud. Laps on võimeline oma usulises arengus formuleerima teoloogilist vaadet maailmale sedavõrd, kuivõrd operantsel tasemel mõtlemine seda võimaldab. Kuna lapse mõtlemise vorm vastab tema eale, siis on ka tema usulised kontseptsioonid ebaküpsed.¹⁵ Vanemate roll lapse usulises arengus on väga oluline, kuna lapse motivatsioon on tugevasti sellest sõltuv.

James Fowler (1981, 1991) uuris nii lapsi kui täiskasvanuid, toetudes Piaget', Kohlbergi ja Eriksoni klassikalistele arenguteooriatele. Fowlerit huvitas eelkõige see, kuidas usk seostub elu teispoolisusega.¹⁶

Fowleri meetodiks oli kliiniline intervjuu, mis tõi esile mõningaid muutusi arenguastmete kognitiivses määratluses, liikudes väiksemast suuremale usulisele kompetentsusele. Näiteks, liikudes läbi lapsepõlve täiskasvanuikka tulevad selgesti esile isiklikud erinevused usulises perspektiivis ja usuasjade mõistmine on seotud järjest rohkem keeruliste moraalsete põhjendustega.¹⁷

Fowler rajas oma teooria 359 intervjuu tulemustele, mis viidi läbi aastatel 1972–1981.¹⁸

Fowleri teooria, mis toetub Jean Piaget, Lawrence Kohlbergi ja Erik Eriksoni teooriatele¹⁹, puudutab kogu inimese elutsüklit ja toetub laiemale pinnale. Fowleri kuueastmelise kognitiivse arengu käsitluses hõlmavad esimesed kolm astet vanusegruppi 6-14 aastat.

15 Hay, D. Nye, R. 2006. *The Spirit of the Child*, lk 66-67

16 Ratcliff, D. 2004. *Childrens' Spirituality*, lk 109

17 Ibid, lk 112

18 Fowler, J. 1995. *Stages of Faith*, lk 313

19 Ibid, lk 39

Esimene aste on intuiitiiv-projektiivne tasand, see on fantaasia ja imitatsioon, mis on mõjutatud keskkonnast ja täiskasvanutest. Teine aste on müütilis-literaalne tasand, mis eeldab konkreetsetes operatsioonides mõtlemist. Sellel astmel võtab laps kergesti omaks lood, uskumused ning kombed, mis kuuluvad konkreetsesse situatsiooni, kusjuures uskumused võetakse sisuliselt üle moraalireeglitenä. Kolmas aste on sünteesiv-konventsionaalne tasand, kus lapse maailmakogemus jõuab laiemale tasapinnale. See eeldab usuasjade analüüsi, mille abil luuakse oma identiteet ja väärtused.²⁰

Fowler avastas, et usulised sümbolid, nagu ka usuline keel, on ühiskonnas laialt levinud. Isegi varases lapsepõlves kombineerivad väikelapsed fragmente lugudest ja piltidest, mida ümbritsev kultuur neile pakub, ja loovad nende abil oma tõlgendused Jumalast ning pühadusest.²¹

David Heller (1986) uuris laste Jumala-kontseptsiooni ja laste arusaamist pühadusest. Heller võrdles laste jumalapilti usulise kuuluvuse, vanuse, soo ja isikuomaduste järgi – milliseid perekondlikke elemente on näha nendes kontseptsioonides, millised arusaamad on ühised kõigile lastele ja mida vanemad peaksid teadma oma laste usulistest tõekspidamistest.²²

Heller uuris 40 last (20 tüdrukut ja 20 poissi), kellel oli neli erinevat usulist tausta (katoliiklus, judaism, baptism ja hinduism). Kui esimesed kolm uskkonda on USA kultuurile suurt mõju avaldanud, siis hinduistlik mõtlemine esindas hoopis teistsugust maailmapilti, puudutades rahvusvähemust. Lapsed olid vanuses 4–12 aastat.²³ Heller esitas intervjuus lastele poolstruktureeritud küsimusi. Lapsed pidid nimetama kõige tähtsamaid asju nende maailmas, mille kaudu oodati neilt võtmesõnu pühaduse kohta. See tekitas lastele raskusi. Näiteks need lapsed, kes tajusid rohkem visuaalselt ja kellel oli raskusi sõnastamisega, pidid joonistama nende jaoks kõige tähtsamaid ja pühamaid asju. Kui pilt valmis sai, lasi Heller lastel rääkida viie minuti jooksul lugu jumaluse kohta. Seejärel pidid lapsed mängima nukkudega, mis esindasid perekonda, ja laste ülesanne oli käituda nende suhtes „jumalana“.²⁴

20 Ungu, N. 2006. *Eelkoolialise lapse usuline mõtlemine*, Diplomitöö, lk 16-17

21 Ratcliff, D. 2004. *Childrens' Spirituality*, lk 117

22 Heller, D. 1988, *The Childrens God*, lk 3

23 Ibid, lk8-9

24 Ibid, lk 13-14

Poolstruktureeritud küsimuste abil palus Heller lastel rääkida usust, oma tunnetest, oma suhtest Jumalaga ning kuulsate inimeste suhtest Jumalaga. Viimaks pidid lapsed Jumalale kirja kirjutama.²⁵ Heller leidis, et laste Jumala-kontseptsioon ei ole üksnes laste jaoks. Uurimusest selgus, et lastel oli küllaga muresid ning täiskasvanute maailmast pärit mõisteid.²⁶ Uurimustulemused peegeldasid selgelt laste usulist tausta, samuti oli tuntav perekonna mõju.²⁷ Vanemad, kes olid ise usuga formaalselt seotud, tundsid huvi laste usulise käitumise vastu ja mängisid olulist rolli laste sotsialiseerumises. Lapsed näitasid üles positiivset huvi pere usulise pärandi suhtes, olles innukad uurima piiblitlugusid ja ajaloolisi tegelasi.²⁸ Samas selgus, et usuliste gruppide ja lapsevanemate tähelepanu oli suunatud pigem usulistele talitustele kui usu kvaliteedile, olulisem oli rituaal ise kui vaimsus, mida rituaal tähistas. Lapsed olid väga südametunnistuse-kesksed suhtes hea ning kurjaga. Usuõpetajad ja lapsevanemad kaldusid vastu seisma laste mittekonventsionaalsetele ning mitteinstituutsionaalsetele vaadetele, pärssides sellega laste tõelisi uskumusi ning avastusi.²⁹ Heller avastas, et laste jumalapilt muutub vastavalt nende usulisele arengule, mis muudab vanemate ja kogukonna usulised tõekspidamised isikulisest Jumalast üha enam lapse isiklikuks arusaamaks.³⁰

Helleri uurimusmeetodeid on nähtud piiratuna, kuna need võimaldavat heita vaid põgusat pilku lapse fantaasiarikkasse mõttemaailma. Lastel on küllaga Jumalaga seostuvat tunderikkust, mis on täiskasvanutel kaduma läinud.³¹ Arvatavasti kohtus Heller uuritavate lastega ainult üks kord ja sedagi lühikest aega, märkides küsitluse tulemused ettevalmistatud lehtedele. Ta lasi lastel vastata nende endi sõnadega, et saada ka muud teavet neile isiklikult tähtsate küsimuste kohta.³² Helleri uurimusest näeme selgelt, et kultuurilised tegurid, näiteks perekondlik või kogukondlik identiteet, mõjutasid laste usulist mõtlemist olulisel määral. Perekondlik toetus lapse usulisele käitumisele oli samuti oluline mõjutegur, mida kinnitasid ka Goldmani uuringud.

25 Heller, D. 1988, *The Childrens God*, lk 15-16

26 Ibid, lk 149

27 Ibid, lk 150

28 Ibid, lk 131

29 Ibid, lk 135-136

30 Ibid, lk 141

31 Tankler, M. 1999, *Kuidas areneb laps*, lk 143-144

32 Hay, D. Nye, R. 2006. *The Spirit of the Child*, lk 53

Friz Oser (1991) toetus Piaget ning Kohlbergi teooriatele ning keskendus oma uurimuses laste usuliste otsuste arengule. Oseri meetodiks oli poolkliiniline intervjuu, mis sisaldas teatud ülesande lahendamist. Väljapakutud lahenduse (vastuse) põhjal sai teha teoreetilisi järeldusi.³³

Oseri järgi on usulised otsused kui „arutlemine, mis mis aitab mõista selle tähendust, mida on kogetud”. See vastab seitsmele usulisele kakspoolsuse määratlusele – vabadus vastandub sõltuvusele, sealpoolsus vastandub siinpoolsusele, lootus vastandub absurdsusele, läbipaistvus vastandub läbipaistmatusele, usk (usaldus) vastandub kartusele (usaldamatus), püha vastandub ebapühale ja igavik vastandub kaduvale, igapäevasele.³⁴

Oseri teooria näitab seda, kuidas inimesed integreerivad Lõpliku oma konkreetsetesse elusituatsioonidesse ning kuidas nad seda ette kujutavad ja sümboolselt mõista püüavad.³⁵

Oseri usulise arengu teooria lähtub astmelisusest vastavalt lapse võimele tõlgendada maailma enda ümber ja teha usulisi otsuseid. Selle töö raames vaatame nelja esimest astet. Esimesel astmel on Jumal laste jaoks väeline ja efektiivselt tegutsev vaid sel ajal, kui laps Jumala suhtes reageerib. Teisel astmel nähakse Jumalat veel kõikvõimsana ja laps saab avaldada mõju Jumalale oma heade tegude ja usuliste talituste abil. Kolmandal astmel mõistetakse Jumalat kui teistpoolsuses olevat tegelast ning laps hoiab siinpoolsuses oma iseseisvust ning vastutab ise selle eest, mis juhtub. Neljandal astmel tekib Jumala ja lapse omavaheline suhe. Laps näeb ennast küll vabana ning vastutavana, kuid vabadus on nüüd Jumala käes, kes annab ning hoiab seda.³⁶

Robert Coles (1990) uuris Harvardi ülikooli juures erinevatest maadest ja kultuuridest pärit paljusid lapsi. Ta tundis huvi laste spontaansete üksikasjalike usuasjade kirjelduste vastu. Coles väitis, et lapse vaimsuse mõistmiseks on vale keskenduda peamiselt intellektuaalsetele operatsioonidele. Ta eelistas kuulata laste vahetut kõnet Piaget’ testide asemel, sest sellest on kuulda elavat kogemust.³⁷

33 Oser, F. 1991. *Religious Judgement*, lk 96-97

34 Ratcliff, D. 2004. *Childrens' Spirituality*, lk 364

35 Oser, F. 1991. *Religious Judgement*, lk 4

36 Ratcliff, D. 2004. *Childrens' Spirituality*, lk 365

37 Hay, D. Nye, R. 2006. *The Spirit of the Child*, lk 53-54

Coles kasutas meetodina mitteformaalset vestlust. Vestlus toimus mõnikord korraga mitme lapsega, et neil oleks rohkem julgust ennast väljendada ja uusi ideid välja tuua. Samuti palus ta lastel joonistada pilte ja arutleda nende üle.³⁸ Coles järeldas, et mõtlemine on inimestel universaalne vahend usulise teadlikkuse tekkeks.³⁹ Ta avastas, et paljud lapsed nii juudi, moslemi kui ka kristlikust traditsioonist seostavad oma uskumusi tõlgendustega elurõõmust ning armastuse keerukusest, sünnist, õnnetustest, haigustest, rassismist ja surmast. See näitab, et spirituaalsus on paljudele lastele elu keskmeks ja usuline elamus võib juba varases lapseas tuua rõõmu, turvatunnet, tähendusrikkust, ja aitab ümbritsevat tõlgendada.⁴⁰

David Hay & Rebecca Nye (1988) uurisid laste spirituaalsust ja leidsid, et nende vaimne maailm on väga avatud. Meetodina kasutasid nad kvalitatiivset intervjuud, milles esitati lastele suunavaid küsimusi. Lapsed valiti kindlatest koolidest ja nad esindasid anglikaani, katoliku, islami ja mittereligioosseid traditsioone. Tulemustes selgusid mõjutegurid, nagu näiteks kooliõpetaja isiksus, kooli sotsiaalne olukord ja laste ratsionaalne arusaam uurija küsimustest.⁴¹

Intervjuu käigus rääkisid lapsed surmast kui müstilisest nähtusest ja nende ettekujutus teistsugusest seostus materiaalse heaolu ning turvalisusega. Laste juures ei täheldatud hirmu surma ees, pigem sisaldasid nende vastavad kogemused ja avastused positiivsust.⁴²

Kalevi Tamminen (1991) uuris laste ja noorte usulise arengu erinevaid dimensioone, et selgitada, kuidas lapsed mõtlevad usuasjadest, millised on nende usulised kontseptsioonid, usulised kogemused ja kuidas need kogemused koos vanusega muutuvad. Uurimus oli võrdlev ja hõlmas kõiki kooliaastaid, usuelu erinevaid dimensioone, võimalikku seost usulise arengu ning selliste mõjurite vahel, nagu lapse sugu, kodu, kool ja keskkonna mõjud.⁴³ Tamminen kasutas pikaajalist uurimust, milles jooksul testis valikuliselt 1588 last, kaks aastat hiljem 277 ja kolmandal korral 60.⁴⁴

38 Ratcliff, D. 2004. *Childrens' Spirituality*, lk 172

39 Hay, D. Nye, R. 2006. *The Spirit of the Child*, lk 54

40 Ratcliff, D. 2004. *Childrens' Spirituality*, lk 108

41 Hay, D. Nye, R. 2006. *The Spirit of the Child*, lk 87, 91

42 Ibid, lk 119

43 Tamminen, K. 1991, *Religious Development in Childhood and Youth*, lk 12-13

44 Roehlkepartain, E. King, P. Wagener, L. Benson, P. 2006, *The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence*, lk 100

Meetodina kasutas Tamminen kombineeritud skeemi, milles oli võimalikult palju võrdlevaid vahendeid. Uurimus oli üles ehitatud vastavalt laste taustale (keskkonnategurid, isikuomadused, kodune olukord, vanemad, usuõpetus koolis) ja uskumustele (usuline kogemus, usulised liikumised, usuline mõtlemine, usulised tõekspidamised ja praktikad, usu põhjustatud tagajärjed).⁴⁵ Usulise mõtlemise arengu mõõtmiseks kasutati kaheksat pilti, mille juurde kuulusid elulised küsimused, raamatuid „Mõtlemine Piiblist“ (Peatling) ja „Tähendamissõnade mõistmine“ (Tamminen), millest kasutati kahte tähendamissõna ja valikvastustega küsimusi.⁴⁶ Usulise mõtlemise ühtlustumist ja teaduslikku mõtlemist hinnati kolm loo mõistmise põhjal.⁴⁷

Tamminen jagas uurimustulemuste järgi lapsed klassideks, mis samal ajal esindavad ka eri vanusegrappe: 7–11 aasta vanused (1.–4. klass Soome üldõppekavaga koolis) esindavad hilisemat lapsepõlve üldiselt; 11/12–12/13 aasta vanused (5.–6. klass) esindavad varast noorukiiga, mil tekib abstraktne mõtlemine ja areneb suurem kriitiline teadlikkus; 13/14–14/15 aasta vanused (7.–8. klass) esindavad puberteediiga; 15/16–20 aasta vanused esindavad peamiselt noorukiiga.⁴⁸ Vaatlemist vajavad kolm esimest gruppi.

7–11 aastaste laste (1.–4. klass) hobid ja eluküsimused näitasid, et see vanuserühm on keskendunud vahetule ümbrusele, kus asuvad kodu, kool ja sõbrad. Enamus lapsi väitis, et on mõnikord tundnud Jumalat enda lähedal. Just selles vanusegrupis kogesid lapsed Jumala ligiolu üksinduses õhtul või öösel kodus, hirmununa ja raskustes, näiteks põgenedes ohu eest, või haigena. Teisest küljest tajuti Jumala ligiolu õnnelikel hetkedel. Konkreetne usuline mõtlemine avaldus piiblilugude tõlgendamisel. Näiteks laste poolt selgitatud mõisted „isa“ või „kadunud poeg“ olid palju konkreetsemad, kui teised võimalikud tõlgendused. Enamus õpilasi nägi üldiselt Jumalat hoolitseva, kaitsva, armastava ning andestavana. Jeesuse juures oli tähtis tema abi ja surm ristil, ka imed ning tema töö õpetajana. Selles vanuserühmas uskusid lapsed, et nende palveid kuulatakse. Enamus lapsi arvas, et Jumal vastab nende palvetele ja tegutseb otsekohe. Lastel on usk surmajärgsesse ellu ja küllaltki konkreetne

45 Tamminen, K. 1991, *Religious Development in Childhood and Youth*, lk 21

46 Ibid, lk 21, 132

47 Ibid, lk 133

48 Ibid, lk 299

ettekujutus taevast.⁴⁹

11–13 aastaste laste (5.–6. klass) huvid ja hovid nihkusid kodult sõpradele, hakati huvituma ühiskonna ja maailma probleemidest, vaadati rohkem tulevikku. Need lapsed tunnevad Jumala ligiolu raskustes, üksinduses, aga ka edukates ning õnnelikes olukordades. Mõned tunnetavad Jumala juhtimist moraalses otsustes. Usuline mõtlemine muutub abstraktsemaks, selged usulised tõlgendused ei ole enam populaarsed. Jumalapilt on selgelt positiivne ja teda nähakse kaitsvana ja andestavana, tal on jõud ning ta avaldab inimestele mõju. Jeesust nähakse eetilise õpetajana ja ristisurma meid abistava teona. Pooled lastest ütlesid, et paluvad õhtupalvet. Selles vanuses nad tänavad Jumalat, saavad turvatunnet ja edastavad temale oma vajadused ning soovid. Selles vanusegrupis usuvad lapsed elu jätkumist pärast surma ning taeva kohta antakse mõningaid abstraktseid ideid.⁵⁰

13–15 aastaste laste (puberteediiga) eluküsimused ja ühiskonna probleemid on maailmaga seotud laiemalt kui varem. Kool enam eriti ei kõida noort inimest. Usulise hariduse suhtes ollakse negatiivsemad ja Jumala ligiolu tuntakse enamasti vaid siis, kui on lähedast inimest tabanud surm, tekkinud raske olukord ja muidugi palvetades ja jumalateenistusel. Jumala ligioluga seotud kogemused jäävad siin harvemaks. Usulises mõtlemises suurt muutust ei ole, mõistetest saadakse aru sarnaselt eelmisele vanusegrupile, selged usulised tõlgendused kahanevad ning teaduslikud või alternatiivsed vastused („ei oska öelda“) on üha sagedasemad. Jeesuse tööd abistamises, õpetamises ja ristisurmas nähakse kui tema kõige tähtsamaid omadusi. Isiklik palve õpilaste seas on selgelt vähenenud. Üks kolmandik lastest vastas, et nad ei palvetagi. Arvatakse, et kõige tähtsam on palves Jumala käest millegi küsimine, vestlus Jumalaga ning tänu kaitse ning vastuste eest. Peamiselt palvetatakse õhtupalvet. Paljud õpilased selles vanuses kahtlevad, kas nende palved saavad üldse vastatud. Surma küsimus on palju teravam kui varem. Surmajärgse elu võimalikkuse suhtes ollakse kriitilisemad. Mõisted on küll konkreetsemad, kuid taevast nähakse abstraktsemana.⁵¹

49 Tamminen, K. 1991, *Religious Development in Childhood and Youth*, lk 300-301

50 Ibid, lk 302-303

51 Ibid, lk 303-305

Erik Erikson (1902–1994) ei olnud otseselt usulise mõtlemise uurija, vaid uuris isiksuse arengut üldiselt.⁵² Kuna aga tema teooria rõhutab isiksuse arengu juures sotsiaalsete ja kultuuriliste jõudude osa, siis on selles töös sobilik vaadata usuküsimusi seoses sotsiaalsuse ning kultuuriga. Erikson nägi inimelu kulgemas astmeliselt läbi psühhosotsiaalsete kriiside.⁵³

Ta rääkis arengupsühholoogia terminites⁵⁴

Eriksoni teooriast selgub, et osa isiksuse identiteedi aspektidest kujuneb välja lapsepõlvkogemuste mõjul nii perekonnas kui teistes kultuurilistes kontekstides, näiteks koolis.⁵⁵

Kuna antud töös keskendume peamiselt vanusegrupile 6–14 aastat, siis Eriksoni kaheksast psühhosotsiaalsest arengustaadiumist vaatame vaid kolme: keskmises lapseas (3–6 aastased) peab laps ise sotsiaalselt aktsepteeritaval viisil tegevusi algatama. Hilises lapseas (6–14 aastased) peavad lapsed õppima end kompetentsena tundma, eriti suhetes eakaaslastega. Teismeeas (14–20 aastased) peab inimene omandama rolliidentiteedi, eriti eriala valides.⁵⁶

Erikson järgi on kriisid omavahel seotud ja väga tähtis on esimese eluaasta kriis, milles kujuneb lapses välja usaldus või usaldamatus ümbritseva maailma vastu.⁵⁷

Eriksoni järgi on 6–12 aastased lapsed intensiivsemad kohanemisel keskkonnaga ja ta toonitab töökogemuse omandamist sellel vanuseperioodil. Sama intensiivne võib olla mittekohanemine ja oskuste mitteomandamine, olenevalt lapse vastuvõtuvõimest ja täiskasvanute või õpetajate panustamisest. Lastel kujuneb siis välja kas tarkusetunne või mahajäämustunne.⁵⁸

Kuna lapse üldine areng on seotud koduste oludega ja laps kujuneb vastavalt sellele, milliseks keskkond (kodu, kool ja ühiskond) teda kujundab, siis Eriksoni lähenemine aitab selgitada seost koduse tausta ja lapse mõtlemise vahel.

52 Robinson, E. 1983. *The Original Vision*, lk 40

53 Leppik, P. 1991, *Lapse arendamine on huvitav*, lk 56

54 Ratcliff, D. 2004. *Childrens' Spirituality*, lk 22

55 Butterworth, G. Harris, M. 2002, *Arengupsühholoogia alused*, lk 321

56 Ibid, lk 321

57 Leppik, P. 1991, *Lapse arendamine on huvitav*, lk 56

58 Dubrovina, I. 2006, *Praktiline hariduspsühholoogia*, lk 277

Et mitmed eelpool mainitud autorid toetuvad suuremal või vähemal määral ühele või teisele koolkonnale, kas Piaget'le või Vögotskile, siis vaatame põgusalt ka viimaseid.

Jean Piaget (1896–1980)

Piaget' panus arengupsühholoogiasse on ettekujutus lapsest kui täiskasvanust erinevast tegelasest; vaimse arengu staadiaalne kirjeldus; meetodite väljatöötamine lapse mõtlemise uurimiseks ja staadiumite määramiseks.⁵⁹

Piaget keskendus laste loogikale ja oli ratsionalistina veendunud, et maailm muutub paremaks siis, kui mõistus valitseb emotsioonide üle.⁶⁰

Piaget' järgi erineb täiskasvanu mõtlemine lapse omast kvalitatiivselt oma loogilise struktuuri poolest. Lapsele omane mõtlemisstruktuur ei sobi täiskasvanule. Lapse mõtlemisstruktuur asendub järk-järgult täiskasvanu omaga. Piaget meelest on lapselik mõtlemisstruktuur on paratamatu ja kultuurist sõltumatu.⁶¹

Piaget määratles neli peamist intellektuaalse arengu staadiumi⁶²

Sensomotoorne staadium kestab sünnist kuni teise eluaastani. Laps õpib maailma tundma füüsilise tegevuse kaudu, mille sooritamisega ta hakkama saab. Staadium lõpeb keele omandamisega.

Operatsioonide-eelne staadium kestab teisest kuni seitsmenda eluaastani. Piaget' arvates pole eelkooliealine laps päris loogilist mõtlemist omandanud.

Konkreetsete operatsioonide staadiumis on seitsme kuni kaheteistkümne aastastele lastele omane mõelda konkreetset, probleemidest „siin ja praegu“. Lapsel muutub konkreetsete operatsioonide omandamisega mõtlemine pööratavaks.

59 Robinson, E. 1983, *The Original Vision*, lk 8-9

60 Erricer, J. Ota, C. Erricer, C. 2001, *Spiritual education- Cultural, Religious and Social Differences*, lk 59

61 Tulviste, P. 1984, *Mõtlemise muutumine ajaloos*, lk 102

62 Butterworth, G. Harris, M. 2002, *Arengupsühholoogia alused*, lk 39

Formaalsete operatsioonide staadiumis valitseb mõtlemise vorm, mille omandavad Lääne ühiskonnas teismelised, kes suudavad mõelda abstraktselt, hüpoteetilistest probleemidest, eriti teadusliku järeldamise vallas.

Staadiumite juurde pakub Piaget arengutegureid. Oluline on orgaaniline kasv ja eriti närvisüsteemi küpsemine. Kasvamise mängib vaimses arengus peamist rolli ja see toimub läbi uute võimaluste avanemise ja seaduspärasuste, kuid lisaks sellele peab laps tegema jõupingutusi, et muuta oma käitumist.⁶³ Teiseks peamiseks teguriks on harjutamise/õppimise roll (sotsiaalne kogemus). See sisaldab **füüsilist kogemust**, mis aitab tegevuse kaudu objektide omadusi mõista, näiteks võrreldes kahte raskust omavahel, samuti **loogilis-matemaatilist kogemust**, mis sisaldab tegevust objektide suhtes koos ülevaatega tegevuste koordineerimise tulemusest, näiteks viie- või kuueaastane laps avastab empiiriliselt, et grupi objektide hulk on sõltumatu nende ruumilisest laotusest või nende loetlemise järjekorrast.⁶⁴ Kolmandaks peamiseks teguriks on **sotsiaalne mõju** (interaktsioon) ja üleminek (transmissioon). Need kolm tegurit ei taga veel iseenesest mainitud staadiumite edukat läbimist, see saab teoks ainult sünnipärase mehhanismide ning kasvamise kaudu.⁶⁵

Piaget' nn mänguteooria hõlmab kohanemistegevusi (assimilatsioon), milles mängu kaudu püüab laps sobitada reaalselt maailma oma vajadustele. Jälgendav (akommodatsioon) laps muudab oma käitumist täiskasvanut jälgendades. Piaget' järgi mängitakse rõõmu, mitte õppimise pärast. Ta pakub ka välja mängu kolm astet, mis vastavad lapse kolmele esimesele arenguastmele⁶⁶

Lapsed ja animism

Piaget ei räägi usulisest mõtlemisest eraldi, kuid animism, millele ta pöörab palju tähelepanu, on otseselt usulise mõtlemise komponent. Piaget täheldab lapse mõtlemises operatsioonideelisel tasemel egotsentrismi, artifitsialismi ja animismi. Egotsentriliselt mõtlev laps arvab, et tema ümber olevad teised inimesed näevad asju samal viisil nagu tema ja tahavad teha samu

63 Piaget, Jean. 1969, *The Psychology of the Child*, lk154

64 Ibid, 155

65 Ibid., lk 156

66 Benson, N.C. 2005, *Juhatus Psühholoogiasse*, lk 142-143

asju mida temagi.⁶⁷ Artifitsialism on arusaam, et siin maailmas on kõik kellegi tehtud või loodud. Animism väljendub selles, et laps peab elusaks kõike, mis on mingil viisil liikuv või aktiivne.⁶⁸ Artifitsialism ja animism võivad omavahel kombineeruda. Piaget märkas, et väikesed lapsed kalduvad spontaanselt mõtlema, et õhk ning tuul on elavad ja on inimolendite loodud.⁶⁹ Piaget näitas, et väikesed lapsed tajuvad maailma enda ümber hingestatult, animistlikult, näiteks päike läheb magama, kuna ta on väsinud. Kõik elab, mis liigub, ning kõikidel asjadel on mõte ja kavatsus.⁷⁰ Laps assimileerib maailma oma minasse (egosse) ja tema mõtlemine on seetõttu pigem intuitiivne kui ratsionaalne.⁷¹

Animism on paljudes kultuurides lapse mõtlemisele iseloomulik ja esemeid, mida täiskasvanud peavad elutuks, peavad lapsed elusaks. Piaget ütleb, et kuni 12. eluaastani on see lapsele omane, sest ta ei oska enne umbes 12. eluaastat iseenda omaduste ja asjade omaduste vahel vahet teha.⁷²

Animism religioosses tähenduses (lad. *animus* hing, vaim) on hingeusk, usk olendite ja loodusesemete hingestatusesse ning iseseisvatesse vaimudesse, kes kõik võivad inimest aidata või ohustada.⁷³

Piaget väidab oma uurimustele (1929, 1930) toetudes, et animism tekib lapse arengus paratamatult mitmetel põhjustel. Laps ei tee vahet psühhiliste ja füüsiliste nähtuste vahel ja sellepärast omistab asjadele ning nähtustele psüühilisi omadusi.⁷⁴ Animismi püsimist soodustab Piaget' järgi vanemate hool laste eest (lapse arvates on ka asjadel temaga suhe ja need hoolitsevad tema eest) ja teadmine, et tegevuse taga on kohustus, mille puhul laps arvab, et looduslikud ning füüsilised nähtused toimuvad tänu tema sõnakuulelikkusele ja kohusetundele.⁷⁵

67 Ungru, N. 2006, *Eelkoliealise lapse usuline mõtlemine*, lk 13

68 Ibid, lk 14

69 Piaget, J. 1930, *The Childs Conception of Physical Causality*, lk 3

70 Mangs, K. Martel, B. 2000, *Psühhoanalüütiline arengukäsitus*, lk 139

71 Butterworth, G. Harris, M. 2002, *Arengupsühholoogia alused*, 230

72 Tulviste, P. 1984, *Mõtlemise muutumine ajaloos*, lk 96-97

73 ENE 1, 1985, lk 238

74 Tulviste, P. 1984, *Mõtlemise muutumine ajaloos*, lk 106

75 Ibid, lk 106

Piaget tegi kindlaks animistliku mõtlemise neli arengustaadiumi. Esimeses staadiumis (4–6 aastased) omistab laps elu kõikidele asjadele, mis funktsioneerivad, on otstarbekad ja kasulikud. Teises staadiumis (6–7 aastased) peab laps elusaks üksnes liikuvaid asju. Kolmandas staadiumis (8–10 aastased) peab laps elusaks asju, mis liiguvad iseseisvalt (need esemed, mida paneb liikuma väline jõud, näiteks jalgratas, arvatakse välja). Neljandas staadiumis (11 ja vanemad) peavad lapsed elusaks vaid loomi ja taimi. Selleks ajaks on lapse mõtlemine asendunud täiskasvanu omaga.⁷⁶ Kui laps hakkab tähele panema oma mõtlemise olemasolu ja toimemehhanismi, siis ta eraldab märgid esemetest, mida märgid tähistavad, ning nimed lakkavad kuulumast asjadele, mis olid nende nimedega tähistatud. Kohe, kui laps avastab oma mõtlemise eksistentsi, ütleb ta animismist lahti. Laps saab teadlikuks oma subjektiivsusest ning vabaneb egotsentrismist.⁷⁷ Fenomenaalsed suhted, kas maagilised või animistlikud, on kõrvuti sünkretismiga, mis sisaldab lisaks kõike muud, mis on kooskõlas mentaalse orientatsiooniga riskidega, subjektiivsete ja egotsentrilistega.⁷⁸

Piaget, käsitledes põhjuslikkust lapse mõtlemises, annab 17 suhet, milles kaheksanda ning üheksandana mainib ta animistlikku põhjuslikkust ja dünaamilist põhjuslikkust. Esiteks on eksistentsi olemus või vorm seletatud sisemise bioloogilise kalduvuse poolt, mis on elav ning teadlik. Näiteks Päike on inimeste tehtud ja ta aina kasvab. Teiseks, kui animism on korralikult elimineeritud, jääb siiski püsima objektidele omistatud jõud, mida on võimalik seletada nende objektide tegevuste või liikumistega.⁷⁹

Tulviste seisukoht on, et kui kodu ja kool püüaksid lastest animismi välja juurida (näiteks ära võtta muinasjutud), siis jääksid lastele arusaamatuks nii luuletused kui muinasjutud. Sellised lapsed ei suudaks täiskasvanuna mõista, kasutada ega luua kultuuritekste, mis pole teaduslikud.⁸⁰

Piaget väitis, et 11. eluaastast peale peavad lapsed elusaks ainult taimi ja loomi. Ilmselt samastas ta täiskasvanu mõtlemise otse teadusliku mõtlemisega ja ei teinud ise empiirilist uurimust täiskasvanute seas. Hiljem on uuritud ja leitud, et täiskasvanud omistavad vahel elu

⁷⁶ Tulviste, P. 1984, *Mõtlemise muutumine ajaloos*, lk 106

⁷⁷ Piaget, J. 1930. *The Childs Conception of Physical Causality*, lk 246

⁷⁸ Ibid, lk 254

⁷⁹ Piaget, J. 1930. *The Childs Conception of Physical Causality* lk 262

⁸⁰ Tulviste, P. 1984, *Mõtlemise muutumine ajaloos*, lk 110

taimede ja loomade kõrval ka muudele objektidele. Wayne Dennis küsitles üliõpilasi, nimetades neile selliseid esemeid nagu süütamata tuletikk, põlev tuletikk, elektrikell seinal, päike, tuul, münt, pärl, bensiin ja ookean. 67-st üliõpilastest pidas 45% üht või mitut nimetatud asja elusaks. Umbes kolmandik pidas põlevat tikku, päikest ning ookeani elusaks.⁸¹

Keele ja kõne areng

Piaget rõhutas kõne arengu seost kognitiivse arengu kui tervikuna. Esimesel, sensomotoorsel staadiumil (1,5–2 aasta vanuses) luuakse tingimused edasiliikumiseks keele arendamise teel, mis toimub kindlate etappide kaupa, kusjuures eelmise etapi tegevuse valdamine on järgmise etapi vältimatu tingimus.⁸²

Piaget' järgi mõtlevad ja tegutsevad lapsed teatud vanuses minakeskselt (egotsentriliselt). Lapsed räägivad omavahel intellektuaalelust vähem kui täiskasvanud. Egotsentrismi ei tohi segamini ajada saladuse hoidmisega. Kuni umbes seitsmeaastaseni on laps võimetu endale hoidma mõtteid, mis talle pähe tulevad. Ta ütleb kõike, sest tal puudub verbaalne enesevalitsus.⁸³ Ta ei tea, mis tähendab asjade enda teada hoidmine.⁸⁴ Kui täiskasvanu mõtleb sotsiaalselt, siis alla seitsmeaastane laps mõtleb egotsentriliselt.⁸⁵ Seitsmenda ja kaheksanda eluaasta vahel tahavad lapsed teha teistega koostööd ja egotsentriline mõtlemine hakkab taanduma.⁸⁶

Piaget kirjeldab muutusi, mis toimuvad lapse vaimse arengu käigus. Piaget' lähenemine on veidi ühekülgne lapse ja täiskasvanu mõtlemisstruktuuri erinevuste ja sarnasuste suhtes. Et maailma mõista terviklikumalt, et tunda rõõmu või lihtsalt toimida maailmas, vajavad ka täiskasvanud animistlikku mõtlemist. Kui animism täiskasvanutel on aga kultuuri osa ja teatud määral kultuuri edasikandev jõud, siis ei tule seostada neid mõtlemisvorme ühe või teise põlvkonnaga ja arutada nende arenguküpsuse üle, vaid käsitleda seda osana sotsiokultuurilisest tervikust ning otsida ühist kõigile kultuuridele, nagu ka erinevusi.

81 Tulviste, P. 1984, *Mõtlemise muutumine ajaloos*, lk 111

82 Leppik, P. 2006, *Õppimine on huvitav*, 105

83 Piaget, J. 1932, *The Language and Thought of the Child*, lk 38

84 Ibid, lk 39

85 Ibid, lk 40

86 Ibid, lk 41

Lev Vögotski (1886–1934)

Vögotski järgi toimub lapse areng läbi sisemiste konfliktide. Vögotski räägib viiest kriisist: vastsündinu kriis, esimese eluaasta kriis, kolmanda eluaasta kriis, seitsmenda eluaasta kriis ja kolmeteistkümnenda eluaasta kriis. Iga järgmine vanuseperiood sisaldab uut sotsiaalse arengu situatsiooni ja sotsiaalne tegelikkus on peamine arenguallikas.⁸⁷ Sotsiaalne arengufaas on igas vanusegrupis erinev ja eristab tugevalt lapse kogu eluviisi või tema sotsiaalset olekut.⁸⁸

Ka Vögotski pakkus välja teatud arenguastmed keskkonnaga.⁸⁹

Varase lapsepõlve aeg (mänguperiood) kulgeb sünnist kuni kuue-seitsme eluaastani. Lapse käitumise vormidest arenevad sel ajal eriti need, mis aitavad elulistel funktsioonidel toimida (alates söömisest). Sellel perioodil on lapse reaktsioonid suunatud tutvumisele ümbritseva keskkonnaga ja selles kohanemisele. Laps mängib palju ning ema on tema esmaseks sotsiaalseks keskkonnaks.

Hilise lapsepõlve aeg (7.–13./14. eluaastani) asetab lapse ümbritseva keskkonnaga vahetusse suhtesse. Laps omandab täiskasvanule vajalikud harjumused ja see periood lõpeb sugulise küpsemisega, mis viib ka lapse täiskasvanule lähemale. See aeg viib konfliktideni ümbrusega.

Nooruki- või tütarlapsepõlves (kuni 18. eluaastani) toimub lõplik kohanemine ümbritseva keskkonnaga.

Vögotski töötas välja teooria lapse **lähima arengu alast**. Algselt ühesuguse võimekusega lapsed võivad õpetaja või vanemate juhtimisel saavutada erinevaid arenguastmeid. Mõni kaheksa-aastane laps võib täiskasvanu abiga hakata lahendama kaheteistkümnenda-aastase ülesandeid, mõni aga vaid üheksa-aastase ülesandeid. Just lapse arengu homset päeva nimetas ta lähima arengu tsooniks. Vögotski võrdles kahte kooli ning leidis 57% õpilastest oli suhteliselt kõrge IQ, mis oli seotud soodsate **koduste arengutingimustega**, st tegevus lähima arengu alas tõstis nende laste IQ ja sellega edukust koolis.⁹⁰

87 Vögotski, L. S. 2006, *Inimese arengupsühholoogia*, lk 11

88 Vögotski, L.S. 2006, *Lapse arengupsühholoogia*, lk 25

89 Leppik, P. 1991, *Lapse arendamine on huvitav*, lk 51-52

90 Ibid, lk 51-52

Oluline osa lähima arengu alal on Vögotski järgi **mängul**. Mängu toetamiseks kasutatakse kultuuris olevaid objekte ja rolle (õpetaja, arst, ema , isa).⁹¹

Kõne ja mõtlemine

Vögotski rõhutab kõne ja mõtlemise tihedat seost. Keel on sotsiaalse suhtlemise vahend, mille kaudu kontrollivad lapsed ennast ja saavad aru maailma asjadest. Intelligentsus on Vögotski meelest dünaamiline jõud. Teistega koos tegutsedes avaneb igale lapsele arenguperspektiiv – mida laps oskab täna teha koos teistega, seda teeb ta homme üksinda.⁹²

Laps hakkab enne kõnest aru saama, kui ta suudab üldistusi teha. Kõnet ei omanda laps endaleiutatud sõnadest, vaid nendest sõnadest, mis täiskasvanud on lapsele edasi andnud. Laps areneb kui sotsiaalne tervik ning igal arengustmel muutub tema üldistamisoskus terviklikumaks.⁹³

Kui täiskasvanud püüavad selgitada lastele midagi keerulist, siis avavad nad sellega lastele juurdepääsu intellektuaalsetele protsessidele, mis tihti põhinevad keelel. Laps seostab sotsiaalsete suhete käigus kõne mõtlemisprotsessiga; kõne interioriseerub sisekõneks.⁹⁴

Üleminek pseudomõistetes mõtlemiselt e. kompleksides mõtlemiselt teaduslikule mõtlemisele toimub Vögotski meelest nii indiviidil kui tervel kultuuril keele kasutusviisi muutusega. Sõnad jäävad küll samaks, aga ühel juhul kasutatakse sõna üksnes kui denotaadi (objekti) nime, teisel juhul eristatakse denotaati ja mõistet ennast kui eraldi reaalsusi. Kui kompleksides mõtlemisel kutsub sõna esile neid seoseid, mis vastavad välismaailmas asjade vahel tegelikult valitsevatele seostele, siis teaduslikus mõtlemises kutsub sõna esile mõisteid ja mõistetevahelisi seoseid, mille jaoks välismaailmas nähtavaid vasteid ei ole.⁹⁵

Piaget ei püüdnud seletada kultuuri osakaalu arengu juures. Vögotski lähenemine seevastu aitab näha kultuuri mõju inimese arengule. Kultuur, mis sisaldab keelt ja teisi märgisüsteeme ning neist loodud kultuuritekste, ühiskonna sotsiaalseid ja materiaalseid struktuure, on nii

91 Butterworth, G. Harris, M. 2002, *Arengupsühholoogia alused*, lk 44

92 Fisher, R. 2005, *Õpetame lapsi mõtlema*, lk 6

93 Vögotski, L.S. 2006, *Lapse arengupsühholoogia*, lk 154

94 Butterworth, G. Harris, M. 2002, *Arengupsühholoogia alused*, lk 44

95 Tulviste, P. 1984, *Mõtlemise muutumine ajaloos*, lk 118

tingivaks kui ka mõjutavaks teguriks lapse arengus.

2 MIDA ON VAREM UURITUD?

2.1 Usulise mõtlemise empiirilised uurimused Euroopas ja mujal

Ameerika Ühendriikides kujunes 19. sajandi lõpul välja psühholoogide koolkond (William James, G. Stanley Hall), kes huvitusid oma uurimustes usulisest haridusest, kuid kes jäid varju tugeva ühiskondliku kriitika tõttu religiooni suhtes.⁹⁶

1959. aastal uuris Rootsi psühholoog Göte Klingberg 630 Rootsi last vanuses 9–13 aastat. Ta lasi lastel kirjutada üles oma mõtteid Jumalast ja vastused said jagatud nelja kategooriasse (hüdaolukord, kogemus loodusega, moraalne kogemus, kirikukogemus). Klingberg luges laste poolt kirjutatud esseedest välja peamiselt palvekogemust, mis tekitas lastel sügavamat emotsionaalset reaktsiooni.⁹⁷

1960. aastatel uuris Ronald Goldman usulist haridust ning rõhutas, et lapse mentaalne areng on seotud tema võimega haarata usulise narratiivi tähendust, peamiselt piiblitekstidest.⁹⁸

⁹⁶ Hay, D. Nye, R. 2006. *The Spirit of the Child*, lk 49

⁹⁷ Ibid, lk 51

⁹⁸ Ibid, lk 51

1962. aastal uuris David Elkind lapsi Klingbergi meetodil, keskendudes rohkem kogemusele endale. 144 üheksanda klassi õpilast vastasid kahele küsimusele, mis puudutasid kogemust Jumala ligiolust. Vastused jagas Elkind kaheks: korduvaks, kus Jumalat tunti lähedal olevat kirikus, rõõmus, vihas, hirmus, mures, palves, ning harvaesinevaks, kus see ilmnes tänus, mõtisklemises, ilmutuses, mures.⁹⁹

Aastatel 1970–1980 kogus Edward Robinson umbes 5000 ülestähendust usulisest kogemusest ja kirjutas raamatu „The Original Vision“. Robinson püüdis leida selle abil Piaget’ teooriale hariduslikku kasutatavust.¹⁰⁰ Ta lasi inimestel vaadata tagasi lapsepõlve, et avastada seal usulist kogemust, sest laps ise ei oska seletada adekvaatselt oma kogemust.¹⁰¹ Selles raamatus on lugusid sellest, kuidas täiskasvanud pole mõistnud lapse ütlusi, on neid ignoreerinud või kahandanud nende lapsepõlves toimunud usulisi kogemusi. Kui täiskasvanuid ei huvita lapse usulised kogemused, siis ei ole nad ka ise pädevad neid kogemusi mõistma.¹⁰²

1980. aastate teisel poolel püüdis Ameerika uurija David Heller mõista laste sisemaailma, uurides nende spontaanseid vastuseid jumalapildi kohta.¹⁰³

1992. aastal avaldas Robert Coles uurimuse, millesse oli haaratud mitmeid vestlusi eri kultuuridest pärit lastega. Ta väitis, et lapse usulise kogemuse mõistmisel ei pea keskenduma enamasti lapse intellektuaalsetele operatsioonidele, vaid last ennast kuulates saab mõista elavat isiklikku kogemust.¹⁰⁴

Saksakeelses kultuuriruumis uuris Theophil Thun kristlikus kultuurikontekstis elavate laste arusaamist ja kirjeldusi Jeesusest, palvest ja surmast. Lapsed kuulasid küsimusi kinnisilmi ning andsid seejärel vastused. Thun täheldas teise klassi õpilaste kommentaarides teadlikkust jumalakogemusest, kuid kolmanda klassi puhul usulist skeptitsismi.¹⁰⁵

99 Hay, D. Nye, R. 2006. *The Spirit of the Child*, lk 51

100 Ibid, lk 52

101 Robinson, E. 1983. *The Original Vision*, lk 10

102 Erricer, J. Ota, C. Erricer, C. 2001, *Spiritual education- Cultural, Religious and Social Differences*, lk 121

103 Heller, D. 1988, *The Childrens God*, lk 5

104 Hay, D. Nye, R. 2006. *The Spirit of the Child*, lk 54

105 Ibid, lk 55

Maria Bindl uuris 1965. aastal enam kui 8000 joonistust usulistel teemadel roomakatoliku koolis 3–18 aastaste õpilaste seas. Bindl nägi joonistustest nelja astet: kuueaastasena nähakse jõulisi kogemusi, seitsmeaastasena ollakse naiivsed (Jumalaga on „sina-mina“ suhe), puberteedieas imetletakse ennast ja teadlikkus üleloomulikust väheneb, hilisnoorukieas aga taasavastatakse seda, mis vahepeal kaduma läks.¹⁰⁶

1991. aastal uuris Kalevi Tamminen Soome lapsi ja avastas, et usulised kogemused olid eriti sagedased lastel vanuses 12–13 aastat. Briti uurija Leslie Francis küsitles samal ajal Briti lapsi vanuses 8–15 aastat ning avastas nende usulise huvi kokkuvarisenud olevat. David Hay ütleb, et sekulariseerumine Euroopas on ajalooliselt sedavõrd juurdunud, et 12-aastased lapsed saavad oma esmakogemuse usuasjadega kokku puutudes valgustusajast pärit usulise skeptitsismiga.¹⁰⁷

Clive ja Jane Errickeri (1990) uurisid laste vaimsust ning avastasid nende juures spirituaalse muutumatuse sellises sotsiaalses kontekstis, milles tavaline vaimne või usuline keel puudus või oli maha surutud teadusliku käsitluse tõttu. Nende uurimuse eesmärgiks oli jõuda välja laste usulise teadlikkuse mõistmiseni – kuidas lapsed mõistavad reaalsust. Errickerid soovitasid julgustada lapsi lugusid jutustama, mis aitab neil saada teadlikuks oma spiritualiteedist ja õpetab seda väljendama.¹⁰⁸

2.1.1 Usulise arengu kognitiivsed ja kultuurilised alused

Piaget kirjeldas lapsi kui maagiliselt mõtlevaid olendeid, kellel valitseb segadus mõtetes ja asjades ning kes arvavad, et tavalised surelikud võivad teha üleloomulikke asju (Piaget 1929). Käesolev käsitlus erineb põhjalikult Piaget' traditsioonilisest seletusest, sest meil on nüüdseks parem arusaam lapse tunnetuslikest võimetest ja see aitab näha, kuidas need varased tunnetuslikud võimed kultuuriliselt kasvavad ja ühiskonnaga liituvad.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Hay, D. Nye, R. 2006. *The Spirit of the Child*, lk 55-56

¹⁰⁷ Ibid, lk 57

¹⁰⁸ Ibid, lk 61

¹⁰⁹ Roehlkepartain, E. King, P. Wagener, L. Benson, P. 2006, *The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence*, lk 211

Usulise arengu aluseid käsitledes esitame küsimuse: millest tuleneb inimese huvi ja soov kokkupuuteks teispooleks või kõrgemate jõududega? Usuline praktika nõuab teatud toiminguid, vahendeid, kohta jne. Et leiduksid need praktikad ja vahendid nende teostamiseks, on vaja see kõik välja töötada või peab see ise välja kujunema. See nõuab aga teatud eeldusi. Selleks, et rääkida usulisest arengust, tuleb vaadata **eeldusi** usuliseks arenguks.

Benson (2004) uuris inimese kognitiivset võimet, mis juhib kunsti, teaduse ja tehnoloogiani. Ta nimetas usulist arengut inimese üldise arengu normaalseks osaks ning protsessiks.¹¹⁰ Kuna inimene on sotsiaalne olend, siis tuleb vaadelda ka küsimust sotsiaalsel tasandil. Kas võimed usuliseks arenguks sõltuvad kultuurist, kus inimene või inimrühm elab? Siin mängib olulist rolli nii kognitiivne kogemus kui kultuurikontekst. Harris (2000) kirjeldab seda kui inimese isikliku usulise arengu tulenemist kollektiivsest kognitiivsest saavutusest. Kognitiivsed-kultuurilised usulise arengu alused pannakse paika juba esimestel eluaastatel. Woolley (2000) uuris seost lastel kognitsiooni ja emotsionaalsuse vahel.¹¹¹ Koolieelsel ajal ning varases koolieas hakkavad lapsed aru saama, et inimesed on olendid, kellel on sisemised soovid, tunded ja mõtted. Lapsed hakkavad eristama loomulikku üleloomulikust, maagilisi soove palvetamisest.¹¹² Samas on mõned uurijad väitnud vastupidiselt, et eelkooliealine laps ei tee vahet loomuliku ja üleloomuliku vahel (Goldman, 1964; Coles, 1990). Flawell ja Green (1986) leidsid, et sel ajal hakkavad lapsed hindama sügavamat reaalsust ning viitavad selle sügavama reaalsuse jõududele siin ja nüüd (Gelman 2003; Hunt 1995).¹¹³

Hunt ja Hay (2000) uurisid nende inimeste spiritualiteeti, kes ei käi kirikus, ja leidsid, et need inimesed on tugeva usulise intuitsiooniga, kuigi neil ei ole seost religioossete ühendustega. Sõltumata usulistest praktikatest olid inimesed spirituaalsed, paljud omasid privaatseid uskumusi ja neil oli ruumi oma usuliseks kogemuseks.¹¹⁴

Psühholoog ja filosoof William James (1990) ütleb, et kõik suhtumised, emotsionaalsed,

110 Roehlkepartain, E. King, P. Wagener, L. Benson, P. 2006, *The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence*, lk 212

111 Erricer, J. Ota, C. Erricer, C. 2001, *Spiritual education- Cultural, Religious and Social Differences*, lk 159

112 Ibid, lk 212

113 Ibid, lk 212

114 Hay, D. Nye, R. 2006. *The Spirit of the Child*, lk 35-36

moraalsed või praktilised, on usulised, sest need on seotud inimese südametunnistusega.¹¹⁵ James viitas usulisele kogemusele kui psühholoogilisele kogemusele, mis avaldub iga inimese isikliku nägemusena.¹¹⁶

2.1.2 Üleloomuliku kontseptsioonidest

Mitmed kognitiivsed uurimused on keskendunud sellele, miks inimene vajab, mäletab ja esitab üleloomulikke tegelasi. Boyer ja Walker (2000) pakkusid välja ootusi, mis seostusid surematute, kõiketeadvate tegelastega, kes võivad tungida füüsilisse maailma. Teiseks nägid nad lastel võimet näha usuliste tegelaste omadusi vastavalt sellele, kuidas nad mõtlevad ja toimivad.¹¹⁷ Uurijad väidavad, et kuue-seitsmeaastaselt on lapsed suutelised eristama maagilist ja usulist, väljamõeldut ja kujutlusi. Kuna lapsed jagavad täiskasvanutega paljusid intuiitivseid ontoloogilisi eeldusi, püsivad täiskasvanutel usulised tõekspidamised.¹¹⁸

Woolley (2000) uuris laste ning täiskasvanute mõtlemise erinevust ning leidis, et täiskasvanute ja laste mõtlemise vahel ei olegi radikaalset erinevust. Ta toob välja, et nii lapsed kui täiskasvanud pöörduvad mõnikord maagiliste jõudude poole ja lahendavad segadust tegelikkuse ja üleloomuliku vahel.¹¹⁹

Kui eelpool sai mainitud, et laste jumalakontseptsioonid on olnud antropomorfseid, näiteks Jumalat on nähtud kui isikut pilve peal (Goldman, 1964; Heller, 1986), siis tänapäeva uurijad väidavad, et lapsed ning vanemad ei ole nii erinevad. Barret ja Keil (1996) väidavad, et nii lapsed kui täiskasvanud ei erine oluliselt nendes arusaamades ja isegi täiskasvanutel on kalduvus mõelda antropomorfsest. Barreti tööde põhjal saab väita, et eelkooliealised lapsed mõistavad, et Jumal on eriline tegelane, kes ei allu tavalistele looduseadustele. Barret püstitas hüpoteesi selle kohta, et lapsed on juba varajases eas valmis Jumalast mõtlema kui unikaalsest

115 Roehlkepartain, E. King, P. Wagener, L. Benson, P. 2006, *The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence*, lk 213

116 Erricer, J. Ota, C. Erricer, C. 2001, *Spiritual education- Cultural, Religious and Social Differences*, lk 188

117 Roehlkepartain, E. King, P. Wagener, L. Benson, P. 2006, *The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence*, lk 213

118 http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3783/is_200604/ai_n17175499/pg_8

119 Roehlkepartain, E. King, P. Wagener, L. Benson, P. 2006, *The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence*, lk 214

tegelasest ja see seletabki seda, miks lapsed on valmis eristama Jumala olemust (kõiketeadev ja kõikvõimas).¹²⁰

Evans (2000, 2001) ja Kelemen (2004) on uurinud laste jumalakontseptsioone ja leidnud, et kui lapsed kirjeldavad meie maailma mitte kuuluvaid objekte (näiteks dinosaurusi), on neil loomulik kalduvus teoloogilisteks ja kreatsioonilisteks seletusteks, kusjuures see ilmneb ka nendel lastel, kes ei kasva kristlikes perekondades.¹²¹

Bering ja Bjorklund (2004) täheldasid kõikides kultuurides lastel tunnetuslikku soodumust mõelda mittemateriaalsetest vaimudest ja elust pärast surma. See lükkab ümber varasemad väited, nagu poleks väikelapsed võimelised täielikult mõistma füüsilise ihu olemise lakkamist. Bering ja Bjorklund väidavad, et lapsed on küll valmis mõistma, et surma korral ihu lakkab funktsioneerimast, kuid neil on raskusi selle mõistmisega, et surm lõpetab ka mõistusliku funktsioneerimise. See ühtib usundite arusaamaga, mille kohaselt peale surma elab vaim või hing ihust eraldi.¹²²

Woolley (2000) täheldab lastel võimet mõista ka selliseid üleloomulikke tegevusi nagu palve ning usulised rituaalid. Kuna lapsed mõistavad, et nende soovid, sõnad ning mõtted ei suuda otseselt füüsilist maailma mõjutada, siis omistavad nad palvele ja maagilistele soovidele erilised omadused.¹²³

2.1.3 Kultuuriliste praktikate mõju lapse usulisele arengule

Piaget väidab, et laste usulised arusaamad on seotud ümbritseva maailma assimileerimisega. Lapsed paigutavad maailma asjad oma maailmapilti. Harrise (2002) järgi ei jää lapsed isoleeritult maailmas toimuvat mõistatama, vaid osalevad sotsiaalsetes praktikates, mis

120 Roehlkepartain, E. King, P. Wagener, L. Benson, P. 2006, *The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence*, lk 214

121 Ibid, lk 214

122 Ibid, lk 214

123 Ibid, lk 215

toetavad nende isiklikku kogemust.¹²⁴

Evans (2000, 2001) on põgusalt uurinud laste uskumusi maailma loomise kohta. Ta võrdles mittekristlaste lapsi kristlike fundamentalistide lastega ning leidis, et 7–9 aastased lapsed kristlikest peredest uskusid loomislugu. Mittekristlikest peredest pärit lapsed aga hakkasid järjekindlalt huvituma evolutsiooniteooriast alles varajases noorukieas. Samas fundamentalistlike perekondade lapsed ei viidanud kunagi evolutsioonile ja nende vanemad olid nende eest varjanud fossiilide kohta käivat informatsiooni. Seega lapsed olid loomulikult alati uskuma loomislugusid isegi ilma otsese usulise õpetuseta.¹²⁵

Taylor (1999) ja Woolley (1997) uurisid sotsiokultuuriliste tegurite mõju laste uskumustele ning usku sellistesse tegelastesse nagu Jõuluvana, Lihavõttejanes ja Hambahaldjas. Uurijad leidsid, et usk sellistesse tegelastesse ei tähenda kõrvalekallet reaalsuse eristamisel fantaasiast, sest uskumise taga on last toetavad kultuurilised praktikad (näiteks Hambahaldjas jätab lapsele raha).¹²⁶

Sellised uskumused on paljude aastatega juurdunud Ameerika kultuuriruumis ning üksikisiku uskumused on sõltuvad kultuurikontekstist. De Loache ja Gottlieb (2000) uurisid Bengi kultuuri (Lääne-Aafrikas) ja Walpiri kultuuri (Põhja-Kesk Austraalias), kus lapsevanemad küsivad beebidelt nõu, et valmistuda ette eluks pärast surma. Beebid ja väikelapsed on kui saadikud, kes toovad teispoolsusest sõnumeid ning annavad edasi surnud ja teispoelses vaimumaailmas olevate inimeste soove.¹²⁷

Kultuuride uurimine võimaldab mõista, miks omandatakse nii kergesti üleloomulikud uskumused. Tänapäevased uurimused kinnitavad, et eri kultuurides esinevad erinevad üleloomulikud tegelased, kes kultuuris edasi elavad ja nii laste kui ka täiskasvanute mõtlemist üldiselt mõjutavad.

124 Roehlkepartain, E. King, P. Wagener, L. Benson, P. 2006, *The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence*, lk 215

125 Ibid, lk 215

126 Ibid, lk 215

127 Ibid, lk 216

2.1.4 Lapse teadlikkus reaalsusest

Harris (2000) uuris seda, kuidas lapsed saavad teadlikuks neid ümbritsevast reaalsusest ja leidis, et arenguliselt puutuvad lapsed kokku suurema reaalsusega siis, kui nad puutuvad kokku sotsiaalsete praktikate ja keelega. Keelekasutusega seoses märgib Helen Keller, et nimedega seostuvad nii asjad kui ka inimesed meie ümber. Kõik, millel on nimi, on tähenduslikus seoses meie endiga. Nimel oleks nagu füüsiline, sotsiaalne ja mõtteline omadus, millel on suur väärtus.¹²⁸

Lapse usuline areng sõltub normaalsetest tunnetuslikest muutustest reaalsuse mõistmisel. Johnson (2000) ütleb, et arengu jätkuks on tarvis intuitiivset mõistmist, mis suurendab mõtete reflekteerimise võimet.¹²⁹ Lapse mõistmise areng kulgeb läbi avastuste. Laps ei mõista paljusid asju selles maailmas. Maailma avastamine ja suurenev teadlikkus ei kata ainult füüsilisi, psühholoogilisi, bioloogilisi ja sotsiaalseid tegevusvälju, vaid loob ka seoseid nende tegevusväljade vahel. Mingil hetkel hakkavad lapsed mõistma, et mõtted, mis tekivad, on tugevasti seotud nende füüsilise ajuga.¹³⁰

Religioossed praktikad aitavad tekitada organiseeritud seotust üleloomulikuga. Lapsed astuvad sellesse sfääri vastavalt kogukonna tavadele või normidele, mis määravad nende osalemise määra ja vanuse. Need praktikad võivad sisaldada palvet ja riitusi, aga ka narratiive, mis kõik kokku kujundavad lapse usulise identiteedi. Tänapäeva uurijad Keltner ja Jureidini (2004) leidsid, et narratiividel on väga tähtis integreeriv roll. Fowler (1981) räägib lugude kesksest rollist nii lapse kui täiskasvanu elus – lugu seob inimese reaalsusega, on ajalooliselt tõene ja toimib vahetult siin ja praegu.¹³¹

Iga laps areneb ja kasvab oma kultuuris ja kultuur annab vajalikud tingimused kasvuks. Kui aga vaatame üht konkreetset aspekti (antud töös sotsiokultuurilist), siis tuleb meil leida vastuseid teatud küsimustele, näiteks:

128 Roehlkepartain, E. King, P. Wagener, L. Benson, P. 2006, *The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence*, lk 217

129 Ibid, lk 218

130 Ibid, lk 218

131 Ibid, lk 219

Milline on selle kultuuri omapära võrreldes teistega? Kas selles kultuuris toimitakse kindlate reeglite järgi, mis ei ole omased naaberkultuurile? Millised on sotsiaalsed suhted ja millist mõju need avaldavad üksikisikule?

Et neile küsimustele vastata, tuleb omakorda otsida vastuseid antud kultuuri teistest valdkondadest ja kahe või enama kultuuri võrdlemisel on see palju keerukam. Kultuuri uurides ei saa keskenduda ainult ühele alusele, näiteks etnilisele, vaid peab teadma ka seda, mis eristab konkreetset etnost teistest etnostest. Sellest nähtub, et ühe etnose, sotsiaalse süsteemi või kultuuri uurimisel on vaja teatud kindlaid meetodeid, mille abil saab koguda andmeid ja teha nende põhjal õigeid järeldusi.

P. Tulviste uurimustele tuginedes selgub, et pikka aega peeti Euroopa kultuuriruumi laste mõtlemise arengut normiks ning arvati, et teistes kultuurides areneb lapse psüühika alguses kiiresti ja vajaliku taseme saavutamisel seiskub – seepärast peeti neid kultuure mahajäänuteks.¹³² Kultuuri saab võrrelda teise kultuuriga, aga ei saa väita, et üks või teine on vähem või rohkem arenenud. Igal kultuuril on oma väärtused, ühiskonna reguleerimisskeem, majandus ja poliitika. Isiksuse arengut ühes või teises kultuuris käsitleb L. Võgotski protsessina, mis toimub sotsialiseerumisel.¹³³ Tulviste väidab, et sotsialiseerumine võib olla väga erinev eri ühiskondades ja kultuurides. Mõtlemine on ajaloos muutunud eri kultuurides eri suundades. Paljud asjad on ühised paljudele ühiskondadele. Üksteiselt teatuid asju üle võtta sai tänu nende kultuuride omavahelisele kokkupuutele. Laps omandab oma kultuuris vajalikud mõtlemistüübid ja tegevused.¹³⁴ Kui Euroopas on mõtlemine abstraktsem, siis ei kehti see kindlasti näiteks Vaikse ookeani saartel, sest igas kultuuris on oma tegevused ja lahendust nõudvad ülesanded, mis kujundavad ka mõtlemist.

132 Tulviste, P. 1984, *Mõtlemise muutumisest ajaloos*, lk 95

133 Erasov, B.C. 1997, *Sotsiaalne kulturoloogia*, lk 238

134 Tulviste, P. 1984. *Mõtlemise muutumine ajaloos*, lk 95

3 HANTIDE USUELU

3.1 Probleeme hantide usuelu uurimisel

Handid on oma identiteedilt loodusrahvas ja nad võivad säilitada oma etnilist kultuuri ja keelt ainult looduses. Põdrakasvatajad tundras suudavad seda pärandit peaaegu anda edasi põlvest põlve, ja see aitab neil ellu jääda linnakultuuri levikul rahva seas.¹³⁵

Hantide usuelu uurimise teeb keeruliseks nende uskumuste mitmekesisus ja komplitseeritus. Takistuseks võib olla ka keel, näiteks handid ühelt poolt jõge ei pruugi tunda handi keelt teiselt poolt sama jõge. Jumalate määramine on erinev paikkonniti ning erinevad on ka kultuspraktikad. Handid on väga enesesse tõmbunud rahvas, kes on võõraste suhtes ettevaatlik. Ka siis, kui elada nendega mõnda aega koos, võib jääda ikkagi saladusse palju selliseid asju, mis on handi kogukonnale sakraalse tähendusega.

Suulise pärimuse järgi on hantide esivanemateks hiiglasakasvu inimesed, kes põhiliselt jahtisid põtru ja püüdsid kala. Need hantide esivanemad, kes olevat elanud muldonnides, andsid järglastele edasi kõik vajalikud oskused toimetulekuks kohalikes oludes. Mütoloogilistes muinasjuttudes esineb ka hantide kontakte teiste etnostega.¹³⁶

¹³⁵ Randõmova, Z. *Priuralski hantide põdrakasvatuskultuur*, lk 103-104

¹³⁶ Lukina, N.V 1985. *Hantide kultuuri materiaalne formeerumine*, lk 13

Antud töös ei püüta käsitleda ühe teatud küla kombestikku, vaid on püütud paljudest killukestest kokku panna üldine ülevaade traditsioonist. Handid on liikuv rahvas ning on võtnud kombeid üle oma teistelt sugulashõimudelt. Näiteks võivad nad üles kasvada ühel pool jõge, seejärel kolida teisele poole või liikuda jõe alamjooksult ülemjooksule jne.

Alkoholi destruktiivsest mõjust hantide seas on palju kirjutatud. Põhjarahvaste uskumuste ja alkoholi kokkupuutest mitu näidet, kus inimene kaotab elu ning keegi ei võtagi midagi ette, et teda päästa. Neenetsid usuvad, et kõik on ette ära määratud. Kord oli mees joobes olekus üle parda kukkunud ja keegi ei püüdnudki teda päästa, vaid istuti rahulikult edasi, teades et nad ise ei oska ujuda ning elu ongi lühike. Nende jaoks inimese elu juba sünnist saadik eraldatud kõrgemale vaimule Numile, ja kui inimene upub, siis ta juba kuuluv vaimule, ning pole mõtet teda päästa.¹³⁷

3.2 Traditsiooniline hantide usuelu

Hantide usund on seotud tugevalt ümbritseva looduse ja maastikuga, kus elavad jumalad, vaimud ja surnud esivanemate hinged. Pühadeks kohtadeks võivad olla künkad, jõed, järved, saared, inimeste ehitatud pühad *labaz*'id, kus hoitakse puust jumalakujusid, kellele aeg-ajalt ohverdatakse. Maastikul on jumalate tegutsemisjäljed (näiteks Toorumi jalajälg), mis aktualiseerivad rituaale ja seavad inimesi jumalate kaitse alla. Paljud handid elavad veel praegu oma põlistel hõimualadel, mida uskumuste järgi kaitsevad jumalad (Balalajeva, Wiget 1998).¹³⁸

137 Muhatsev, A. *Reis põdrakasvatavate maailma*, lk 60-61

138 Leete, Art 1999. *Ethnopolitical Comments About the Sacrificial Ceremony At Lake Num-To.- Arctic Studies* 2. (Pro Ethnologia 7. The Publications of Estonian National Museum.) Tartu, 21-26. [Online versioon](#).

3.2.1 Jumal

Handid usuvad kosmose kolmikjaotust (alumine, keskmine ja ülemine ilm), millest alumisel ja ülemisel on veel seitse eri tasandit. Kõrgeim jumalus on **Numi Toorum**, kellega toimub suhtlus tema poegade ja tütarde vahendusel, kes haldavad looduslikku maailma. Noorim poeg on metsajumal ja esineb karu kujul. Karupeied, mida peetakse karu tapmise järel, on üks tähtsamaid rituaale handi usundilises praktikas. Need keelustati Nõukogude võimu poolt 1930. aastatel ja toimuvad tänapäeval väga harva.¹³⁹

Berjozovo rajooni hantidel on Numi Toorumil naine **Kaltaš**, kes on kõrgeim obiugrilaste jumalanna. Põhjahantide järgi oli tema olulisim roll selles, et ta „istutas“ oma lapselapsi Obi-äärsetesse paikadesse. Nimelt Kaltaš annab vastsündinule hinge ja määrab ära tema eluea. Ühes Kaltaši pühas laulus öeldakse: „Ühe käega annan teile lapsi, teisega korjan ära.“¹⁴⁰

Maailma loomiseni elas ta linnas, mis oli kinnitatud seitsme ketiga, mis ühendasid taevast ja maad. Tüli pärast oma mehega visati ta maa peale ja ta asus elama Kaltaši jurtadesse. Üks tema pühapaiku asub Labõtnangi lähistel.¹⁴¹

Berjozovo hantide mütoloogiline kuju on **Ai-Ais Toorum**, Vanamees/Väikse Obi Jumal, Numi Toorumi viies poeg, keda tuntakse ka äikesejumal Iljana. Ta aitab haiguste korral, pikendab seega inimese eluiga ning annab jahiõnne. **As-tõi-iki** on taevane ratsanik, Maa pöörlemist teostav inimene, Maa järgi vaatav mees. **Em-vož-iki/Jalpus-oika** on püha linna vanamees (karu), metsas elav vanamees. Handid uskusid, et Jalpus-oika aitab haigeid, ning tõid talle verise ohvri. Põhja-Sosva ja Losva piirkonnas lubati unepuuduse ja „ängistuse“ ajal tuua talle ohvriks must rätik. **Tek-iki/Tek-ort-oika** on „mees-vägimees Tek“, Alam-Obi kaitsevaim. **Hin iki** on allilma valitseja, kurjade vaimude käskija, ülemise ilma jumala lapselaps (mõne versiooni järgi vend). Ta kannab musta mütsi ja on mustas riietuses. Jumalus

139 Leete, Art 1999. *Ethnopolitical Comments About the Sacrificial Ceremony At Lake Num-To.- Arctic Studies* 2. (Pro Ethnologia 7. The Publications of Estonian National Museum.) Tartu, 21-26. [Online versioon](#).

140 Baulo A.V. 2002, *Beresovski hantide kultuse atribuutika*, lk 6-7

141 Permjakov, Vjatcheslav 2000, *Yamal: At the Edge of Millenium*, lk 184

asub Obi lahes, mis on „surnute maa“. **Kazõmi jumalanna** elab naaberrajoonis, Kazõmi-Obi ääres. Kuna ta võib esineda kassi kujul, siis on kassidesse suhtumine eriline. Lüüa või tappa kassi on suur patt. Liigsete kassipoegade (või haigete kasside) probleem lahendatakse metsas, kus kassipoeg pannakse kahe oksa, või lõhestatud seedri vahele, mis kokku surutakse.¹⁴²

Obdorski ja Kunovati hantide jaoks on tähtis Numi Toorumi noorim, seitsmes poeg **Mirsusne-hum** ehk „maad jälgiv inimene“, kes valitseb maailma koos Kaltašiga. Oma isa käsul valitseb ta inimeste üle, vahendab inimest ja jumalat ning arvatakse andvat šamaaniandi. Uskumustes kirjeldatakse teda ratsanikuna, kes istub valge seitsmetiivulise hobuse seljas. Kui ta saabub maa peale, siis hobuse jalge alla asetatakse neli hõbetaldrikut.¹⁴³

Jumalatele ja haldjatele ohverdamine on hantidele tähtis, sest jumalate heasoovlikkusest sõltub jahi- ja kalaõnn, seega rahva toimetulek. Näiteks Pimi, Ljamini ja Tromagani jõgikonnas ei tapeta ühtegi põhjapõtra nii, et tema hinge ei ohverdataks mingile jumalale. Ohverdamine toimub nii ühes peres kui ka koos naabritega. Ühisel ohverdamisel ohverdatakse kõige enam põtru. Esineb ka kogu piirkonna ühiseid riitusi, kus ohverdatakse selle piirkonna jõe jumalale või jumalannale, kes vahendab kõrgematele jumalatele mõeldud põtrade hinged edasi.¹⁴⁴

Numi Toorumile, Päikesele ja Kuule ohverdatakse kaks korda aastas. Tuuakse erinevaid loomohvreid, aga ohverdada tohi lehma ja siga.¹⁴⁵

Karu on hantide jaoks metsanimene. Ühelt poolt on ta metsloom, jahiobjekt ning toiduallikas, teisest küljest endine inimene, sugulane ja soo alustaja. Samuti on põder eriline loom – kordamineku sümbol. On fikseeritud uskumus, mille kohaselt võib ootamatult maa seest välja ilmuda valgest kivist põdrakuju, aga üksnes neile, keda ootab ees jahiõnn. Varem toimusid kevaditi esimese põdra tabamise järel pidustused. Selle põdra konte ei tohtinud raiuda, soolata

142 Baulo A.V. 2002, *Beresovski hantide kultuse atribuutika*, lk 8-11

143 Permjakov, Vjatseslav 2000, *Yamal: At the Edge of Millenium*, lk 184

144 Leete, Art 2001. *Põhjapõder arktilises kultuuris*, lk 120

145 Lukina, N.V, Rõndina O.M. 1997. *Lääne-Siberi etnograafia allikad*, lk 42

liha või lõigata teda raudnoaga, mis osutab muistsetele tavadele. Suurt au osutati ka konnale, keda kutsuti „mätaste vahel elavaks naiseks“. Temal arvati olevat võime anda perekonnaõnne, määrata laste arvu, kergendada sündi ja isegi aidata leida õige abikaasa. Rätikut, millele oli õmmeldud pärlitest konnakujutis, hoiti sünnitava naise eest, et sündivale lapsele anda tervist ning pikka iga. Hantidel oli keelatud püüda või konni söödana kasutada. Mõnel pool oli keelatud süüa haugi ja linaskit, sest nende sisikonnas võis leiduda konnatükke.¹⁴⁶

Jumalateks nimetati müstilisi inimesesarnaseid olendeid. Tuntum neist on „kalade peremees“. See nn Obi vanake oli puust välja raiutud, tal oli ninaks plekist toru ja silmad klaasist. Tema kujutis seisis Irtõši suubumiskohas Obi jõkke ja ta tõmbas ninaga nagu londiga kalu.¹⁴⁷

3.2.2 Šamaanid

Šamanism on üks animismi vorme, milles püütakse saada üleloomulikul viisil kontakti vaimudega.¹⁴⁸ Hantide seas on šamaanid vahendajateks inimeste ja jumalate vahel. Nad edastavad inimeste soove jumalatele ja jumalate nõudmisi inimestele. Nõukogude ajal suudeti suur osa šamaane hävitada või sundida neid loobuma tegutsemast. Siiski on leidunud üksikuid šamaane hantide seas veel hiljaaegu. Igapäevaselt on olulisel kohal rituaalse puhtuse ja ebapuhtuse vastandamine, millega arvestatakse tänaseni. Näiteks naiste ebapuhtus teatud perioodidel dikteerib kogu perekonna käitumist ja heaolu (Balzer 1981). 18. sajandil ristiti handid vägivaldselt õigeusku ning ajapikku on handi kosmoloogiasse ja usundilisse praktikasse sulandunud kristlikke jooni.¹⁴⁹

Traditsioonilises handi ühiskonnas tegid inimesed aastatuhandeid ühte ja sama tööd. Nad kasutasid suuski, millele oli karusnahk alla õmmeldud, valmistasid vibusid, panid püniseid

¹⁴⁶ Kulemsin, V.M, Lukina, N.V. 1992. *Saagem tuttavaks: Handid*, lk 90-91

¹⁴⁷ Ibid, lk 94

¹⁴⁸ Porubljov, Nikolai 1994, *Kultused ja maailma religioonid*, lk 38

¹⁴⁹ Leete, Art 1999. *Ethnopolitical Comments About the Sacrificial Ceremony At Lake Num-To.- Arctic Studies* 2. (Pro Ethnologia 7. The Publications of Estonian National Museum.) Tartu, 21-26. [Online version.](#)

üles, kasutasid puutüvest raiutud paate, õmblesid karusnahast riideid ja jalatseid. Sarnaselt teistele jahist ja kalapüügist elatuvatele rahvastele ei tekkinud neil kunagi hetke, mil võinuks tööst puhata. Keegi pidi samal ajal lahendama inimese argielu olulisi küsimusi: Kuidas säilitada tervist? Kas lapsed jäävad terveks? Mida ootab sinult sinu rahvas ja naaberrahvad? Sellistele küsimustele andsid vastuse trummihelide saatel pimedas metsas lõkke ääres šamaanid, kärbseseenest poolpurjus unenägijad-ennustajad.¹⁵⁰ Šamaanid määrasid ära pühade moraalinormide rikkumise astmed.¹⁵¹

Pärast 60 aastat kestnud usuvastaseid kampaaniaid ja šamaanide represseerimist, on tänapäeval taastatud paljud handi ohvrirituaalid, mis on saanud ka poliitilise tähenduse oma õiguste eest võitlevate hantide ja kohalike ametnike vahelises dialoogis.¹⁵²

3.2.3 Inimene

Pärimuse järgi tegi Num inimese ja koera üheaegselt. Inimene tehti liivast. Põder tehti enne inimest, kusjuures kodupõder ja metsik põder elasid alguses koos. Kui neile hundid kallale tungisid, siis otsustas osa põtru minna inimese juurde. Teine osa ei nõustunud ja nad eraldusid. Koer elas ka varem omaette ja kandis riietust. Tal oli veonarta, millega ta vedas toitu. Ühel päeval võttis koer kätte ja sõi kogu toidu ühe päevaga ära, tulevikust hoolimata. Seepeale Num vihastas ja ütles: „Sa ei oska üldse elada iseseisvalt, mine inimese juurde ja ela temaga.“¹⁵³

Hantide arvates on inimesel mitu hinge. V. Tšernetsovi uurimuste järgi arvatakse naisel olevat neli ja mehel viis hinge. Üks neist on varihing (*is-hor*), mida kujutatakse nähtava varjuna. Pärast surma läheb see hing koos kehaga hauda. Teist hinge (*urt*) kujutatakse inimese või linnukujulisena, mis läheb pärast surma hingena surnuteriiki. Kolmas hing on metsisekujuline ja on inimeses ainult uneajal, seda nimetatakse ka unehingeks (*ulem-is*), mis sureb koos omanikuga. Neljas hing (*lil*) on hingushing, mis läheb peale inimese surma tema jaoks tehtud

150 Kulemsin, Vladislav 2004, *Hantide šamaanidest*, lk 181-182

151 Leete, Art 2002. *Kazõmi sõda*, lk 173

152 Leete, Art 1999. *Ethnopolitical Comments About the Sacrificial Ceremony At Lake Num-To.- Arctic Studies* 2. (Pro Ethnologia 7. The Publications of Estonian National Museum.) Tartu, 21-26. [Online versioon](#).

153 Lukina, N.V, Rõndina O.M. 1997. *Lääne-Siberi etnograafia allikad*, lk 118

nuku (*ittõrma*) sisse, kust hiljem asub ümber samas sugukonnas sündinud lapsed. Mõned handid arvavad, et mehe viies hing on ta jõud, teised arvavad, et mehel on kaks hingushinge.¹⁵⁴

Mõnedes paikades arvatakse olevat inimestel kaks hinge, „vari“ ja „hing“. Hing läheb pärast surma Numi Toorumi juurde.¹⁵⁵

Handi suguvõsa koosneb mitmest kooselavast perekonnast, kes omavad ühist esivanemat ja kaitsevaimu (*luh*). Abielud suguvõsa sees on välistatud. Neil on ühine religioon ning iidolid, mis asuvad ühes tšummis ning kostavad ohverdamisel kogu suguvõsa eest.¹⁵⁶

Berjozovo hantide külates toodi pärast lapse sünni perekonna jumalustele väljaõmmeldud ornamentidega nõeltehoidik (tüdrukutele) ja väike vibu nooltega (poistele). Saanud annu käte, võttis kaitsevaim ilmavalgust näinud uue inimese oma kaitse alla, saades nii lapsele patrooniks. Vibu ja noolte abil ennustati lapse tulevikku, laps pühendati isiklikule kaitsevaimule, kasutades hanesulge. Ämmaemandatele, kes sünnitust vastu võtsid ja kes toimetasid lapse „väiksest kodust“ elamusse, kingiti nuge ja nõelu. Esimestel elukuudel oli tähtis roll last kaitsvatel atribuutidel. Kurjade vaimude eemaletõrjumiseks asetati hälli nuga, käärid ja tikud. Konksule, mille otsas häll rippus, kinnitati puust kõristid. Lapse hinge kurjade vaimude eest pidi kaitsma kasetohust hälli tagaossa lõigatud tedre või metsise kujutis. Lapse unepuuduse korral asetati teki alla või õmmeldi padjapüüri sisse kondike koos lutsu- või sägapõsega. Kosunud lapsele pandi käe ümber pärlitest võru „õnne jaoks“.¹⁵⁷

3.2.4 Karukultus

Animism rajaneb vaimude ja hingede kultusele. Handi kultuuris on säilinud vana uskumus, mis pole otseselt seotud tavalise ettekujutusega vaimudest. Pärimuse järgi aitasid kunagi ammu hantide esivanemaid nende rasketel jahiretketel mitte vaimud, vaid loomad ning nende loomade kujud. Seda varajast aega iseloomustavad totemistlikud ettekujutused, oletatavasti

154 Saar, Edgar 2000. *Põhjahanide matusekommetest 20. sajandi viimasel veerandil*, lk 167

155 Lukina, N.V, Rõndina O.M. 1997. *Lääne-Siberi etnograafia allikad*, lk 42

156 Martõnova, E.P. 1998. *Handi kultuuri ja ajaloo peajooned*, lk 114-115

157 Baulo A.V. 2002, *Beresovski hantide kultuse atribuutika*, lk 75-76

uskusid erinevad veresugulaste grupid end olevat suguluses mingisuguste loomadega. Tekkis keeld tappa või süüa neid loomi, samuti hakati neid mitmesugusel viisil austama. Minevikus oli kõikjal levinud karukultus, kellele omistati pereliikmete kaitsja staatus haiguste eest. Karu aitas lahendada inimeste vahelisi vaidlusi ja juhatas põdra küti teele. Varem oli igas handi peres karu pealuu. Tänapäeva noored on muistsete kultuste suhtes tavaliselt skeptilised, aga tõenäoliselt on igas majapidamises mõne vanema pereliikme poolt hoolikalt peidetud karu pealuu. Eelmise sajandi alguses nägid uurijad oma silmaga, kuidas karu esines kohtuasja lahendajana varguse suhtes. Varguses süüdistatav hoidis käes karu käppa ja ütles karu pealuule: „Kui ma võtsin looma võõrast karjast, siis sina, metsavana, rebi mind nende küüntega tükkideks.“¹⁵⁸

Karjalainen (1996) viitab katsele, milles handi mees kahtleb oma naise truuduses. Mees lõikab karunahast tüki ja pakub seda naisele, kui naine on süütu, siis võtab ta selle vastu, kui aga ei, siis ei võta ta mingil juhul nahatükki vastu ning tunnistab end sellega süüdi. Kui naine võtab selle vastu süüdi olevana, tuleb karu selsamal tunnil ja kisub ta tükkideks.¹⁵⁹

Karukultus väljendatuna karupeiedes (karupidu) osutub vahel lihtsalt etnilise ajaloo, sotsiaalse organiseerituse ja arhailise maailmavaate rekonstruktsiooniks. Tänapäeval võib hantide maailmavaates märgata ladestusi, mis pärinevad rahva muistest rännakuajast põhjapoolsetele aladele, hilisemast segunemisest kristlusega ja tihedast seosest vene elanikkonnaga, millele lisandus materialistlik maailmavaade.¹⁶⁰

Karu peielised tulevad kokku ning keegi meestest alustab laulu, mis on mõeldud karu äratamiseks. Karul on üle pea rätik ja seda tõmmatakse ettevaatlikult silmade pealt ära – siis on karu ärganud. Kas karu aga annab tapmise andeks? Vahel lauldakse kuni sadakond laulu, mis kõik räägivad põhjustest, miks karu tapeti. Samuti lauldakse jumalatest, jõest, metsast, perekonnast, rahva minevikust ja sellest mida tulevik toob. Kogu riituse vältel annavad vanemad rahvalaulude kaudu noorematele edasi teadmisi, mis on neisse lauludesse talletatud. Need, kes jätavad lood meelde, annavad need järgmisele põlvkonnale edasi.¹⁶¹

158 Kulemsin, V.M, Lukina, N.V. 1992. *Saagem tuttavaks: Handid*, lk 89-90

159 Karjalainen, K. *Lõunarahvaste religioon*, lk 131

160 Kulemsin, V. 2004, *Handi šamaanidest*, lk 191

161 *Põhjanaan* nr 9, 1991, lk 11-19

3.2.5 Puu ja tuli

Hantide esivanematel oli oluline side puudega, millelt otsiti tuge. Suuri kõrvuti kasvavaid puid nimetati „vanaemaks ja vanaisaks”, lisaks sellele arvati puu olevat trepp, mis on ühenduses maa-aluse, maise ja taevase maailmaga. Leidub vanu lehiseid, mis on nugadega täkitud ning millele on riputatud riidetükid tubakaga. Osalt kasutatakse neid märke piiritähistena ja teemärkidena orienteerumistähistena, kuid erilistel (pühadel) puudel on oma tähised.

„Vanaemadeks” ja „vanaisadeks” ei nimetatud üksnes puid, vaid ka eraldi asuvaid neemi, näiteks **Pjai-imi** („vanaeit”) neem, mis asub Tuh-etmori järve kaldal. Kristlikud misjonärid imestasid, kui said teada, et handid austasid sellist neeme enam kui Jeesust Kristust.¹⁶²

Mitu tuhat aastat on handid austanud tuld. Seda kirjeldab üks handi muinasjutt: „Mees ja naine läksid taigasse, peatusid ööbimiseks, süütasid tule ja heitsid magama. Hommikul kukkus lõkkest juhuslikult mehe käele säde ning põletas seda. Mees vihastas ja hakkas kirvega lõket raiuma. Naine keelas teda. Nad läksid edasi ja peatusid öhtul taas, et ööbima jääda, kuid ei suutnud enam lõket süüdata. Neil oli kaasas tütar. Äkki süttis väike tuluke ja ütles, et kuna teda on haavatud, tuleb nüüd tuleb tüdruk talle anda ja valus tal olema ei saa. Handid panid tüdruku tulle, kes naeratas ning kadus kuhugi.”¹⁶³

Paljud Siberi rahvad kujutavad tuld punase põllega naisena, kes nõuab, et teda eriliselt koheldakse. Arvati, et ragina ja vingumisega rääkiv tuli ennustab ette tulevasi sündmusi. Olid ka erilised inimesed, kes oskasid tulega rääkida. Tulease elamus oli keeldudega ümbritsetud salapärase maailm. Tulle ei tohtinud visata prahti, sinna sülitada, ei tohtinud puutuda raudesemetega, mis tuld solvas või valu põhjustas. Mitte austava suhtumise eest võis tuli karistada tulekahjuga. Leevenduseks toodi tulele ohvreid: pritsiti sinna rasva või veini, valati natuke verd, visati toidutükke või punaseid rätikuid. Korraldati ka tseremooniaid, mille käigus tapeti ohvriloom ühisele toidulauale.¹⁶⁴

¹⁶² Kulemsin, V.M., Lukina, N.V. 1992. *Saagem tuttavaks: Handid*, lk 92-93

¹⁶³ Ibid, lk 93

¹⁶⁴ Ibid lk 93

Tulekollet loeti kõiksuse keskmeks ja tuli oli jurtas „perenaine” ja „Päike” (mis tulenevad samast tüvest *nai*, päike või perenaine). Tule praksumist peeti halbade sündmuste ettekuulutuseks, tuli ühendas elusad ja elutud asjad ning saatis inimest sünnist surmani. Tulele ande tuues kummardati allmaailma. Kui keegi tuli võõrasse kodu ja tahtis teha tuld, siis pidi ta tulle viskama mõned hõbemündid.¹⁶⁵

Tulel oli võime inimest kaitsta ja puhastada. Arvati, et tuli ei lase kurjadel vaimudel majja siseneda ja võtab ära „rüveduse“ ebapuhastelt asjadelt. Tuli oli esivanematele esimeseks jumalaks, millele viitab ka muinasjutus tulele toodud inimohver.¹⁶⁶

3.2.6 Ohverdamine

Loomadest ohverdavad handid peamiselt põtru. Ohvreid tuuakse ka tulele, jõe, lumele, vaimudele pannakse münte puu otsa. Mündid läksid käiku Siberis Ekaterina II valitsemisaja alguses, kuni Siberi valitsus sai loa ise münte vormida. 1766 aastast vormiti kokku 3 miljonit rubla. Siberi müntide kaal oli ülejäänud Venemaa kopikast kolmadiku väiksem.¹⁶⁷ Võib arvata, et sellest ajast on handid lisaks riidetüki puu külge sidumisega ka müntide kasutusele võtnud, õmmeldes selle riidetüki sisse. Kopikad olid vasest, ja liikus ka hõbemünte, nii et tänapäeval loetakse, et nii vask- kui hõberaha võib ohverdada.

Ohverdamine kuulub lapse sünni, jahipidamise, kalapüügi ja matmiskommite juurde. Väikese-Obi piirkonnas oli varem laialdaselt levinud koerte ohverdamine, et vabaks osta Kotkas-vanakese hing. Rituaali käigus riietati koer pidulikult tütarlapseks, seejärel pandi ta paati, tehti päikese järgi seitse ringi ja uputati pühasse järve. Seda tehti kord seitsme aasta jooksul, et lepitada vaime.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Kulemsin, V.M, Lukina, N.V. 1992. *Saagem tuttavaks: Handid*, lk 93

¹⁶⁶ Ibid, lk 93

¹⁶⁷ Bökovski, V. *Siberi avarused*, lk 143

¹⁶⁸ Permjakov, Vjatseslav 2000, *Yamal: At the Edge of Millenium*, lk 189

3.2.7 Surm ja matusekombed

Hantide matusekombeid on eesti uurijatest põhjalikult uurinud Edgar Saar. Hantide matmistalitus kestab inimese surmast kuni matmise ja mälestamiseni. Kogu tsükli on kolm perioodi – matuste-eelne, matuste ja matustejärgne periood.¹⁶⁹

Sõnja jõe hantide meelest asuvad allilmas haiguse vaimud, kes varastavad või meelitavad inimese hinge ära. Surma käsitletakse kui miskit, mis tuli inimesele järgi. Surma saabumise hetke nimetasid handid hingamise katkemiseks. Surmateade toodi naisele ja mehele eraldi, kusjuures otse ei tohtinud surmast rääkida. Meesterahvale sugulase surmast teadet tuues öeldi, et võõd võõle ei tohi panna ja saapapaelu ei tohi kinni siduda. See tähendas, et keegi sugulastest on surnud. Mees küsis lihtsalt: kes? Sellest hetkest peale ei tohtinud mees minna jahile, kalale ega teha neljal-viiel päeval tööd, kuna see oli leinaaeg.¹⁷⁰

Naisterahvale sugulase surmateadet tuues lõikas sõnumitooja või naabrinaine läbi pearätiku tupsud ja seejärel öeldi, kes nimelt suri. Naine, kes sai surmateate, kammis oma juuksepsatsid lahti neljaks-viieks päevaks, leinaajaks. Leinarätik, mida naised kandsid, seoti peale leinapäevade möödumist kuusetüve külge.¹⁷¹

Surnud meest pesid mehed ja mehe sugulased (mitte naise sugulased). Kui polnud meesterahvaid leida, siis kutsuti keegi vanem naine. Vaatamata aastaajale maeti nii mees kui naine parimasse talveriietusse. Meesterahvale anti vöö kaasa, mõlema käe ümber seoti eraldi valge riie ja seejärel seoti need otstest omavahel kokku. Naisterahva jalatsitelt võeti paelad ära, et poleks ühtki sõlme, kuna muidu ei saa ta teises ilmas sugulastega kokku.¹⁷²

Ajal, mil kasutusel olid veel puupaadid, raiuti vastavalt surnu pikkusele paadikujuline kirst. Paadis maeti täiskasvanuid, kusjuures aerud pandi kaasa, et surnud inimene saaks teisele

¹⁶⁹ Taligina, N.M. 2004, *Sõnski hantide elutsükli kombed*, lk106

¹⁷⁰ Ibid, lk 111-112

¹⁷¹ Ibid, lk 112

¹⁷² Ibid, lk 114

poole surnute järve sõita. Paadikirstu põhja asetati meestele kirves, punase rebase nahk ja valmistati surnule põdranahast ase. Naised panid surnule kaasa käsitöökoti kõigi vahenditega, ei tohtinud aga panna raha, kamme ja riste.¹⁷³

Päev pärast surma toodi kirst koju ja asetati sinna surnu. Seda kinni katma tulid ainult lähedased sugulased, aga mitte lapsed, abikaasad ega surnu vanemad. Matuste ajal ei tohtinud kasutada teravaid esemeid. Kui kirst oli suletud, ohverdati loom ja määrati selle verega elamu nurka. Tapetud looma liha pandi lauale kirstu ette, seejärel tõmmati laud kirstu juurest ära ja kokkutulnud sõid toorest liha. Pärast keedeti liha katlas ilma maitseaineteta, nagu tehti alati ohverdamise käigus. Tähtis roll oli ohvrilooma nahal. Nahk koos peaga viidi sinna paika, kus surnud inimene varem magas, ilmselt selleks, et sulgeda pääs allilma, et hing saaks koduste abiga minna rahulikult ülailma. Nahk võeti asemelt ära alles siis, kui surnu oli maetud.¹⁷⁴

Hantidele on omane komme tõsta surnukirstu ühest otsast, et arvata ära surnu soove. Selleks pandi kirstu pealmise osa külge latt, mis ulatus 20–30 sentimeetrit kirstu otsast üle. Mõnikord püüti nii ära arvata surma põhjuseid. Iga kohalolija tõstis kirstu kolm korda, olles eelnevalt kolm korda suudelnud kirstu kaant. Kui keegi ei suutnud tõsta kirstu 10–15 sentimeetrit põrandast kõrgemale, siis arvati, et surnu armastab või austab seda inimest ikka veel ja tahab seda veelkord kinnitada. Järeldusi tegi üksnes šamaan, kes rääkis surnu hingega.¹⁷⁵

Traditsiooniliselt viidi surnu matmispaika põtradega. Vastavalt aastaajale ja võimalustele viidi surnut vahel paadiga mööda jõge kuni surnuaiani või teed mööda hobuse või põtradega. Matmispaika ja elamut pidi eraldama veepiir, matmispaik pidi olema kuiv ja kõrge.¹⁷⁶

Hantidel on väga täpselt määratletud, kuhu keegi tuleb matta. Lapsed maeti surnud vanemate kõrvale, mees ja naine kõrvuti. Matmispaigas süüdati tuli ja joodi teed. Igal perekonnal on oma tulease. Kui matmispaika kasutas palju perekondi, siis oli ka palju tuleaseid.¹⁷⁷

173 Taligina, N.M. 2004, *Sõnski hantide elutsükli kombed*, lk 116

174 Ibid, lk 117-118

175 Ibid, lk 120-121

176 Ibid, lk 121

177 Ibid, lk 122-123

Matuste ajal keetsid surnu perekonda kuuluvad pruudid teed ja valmistasid toitu. Kui rahvast oli vähe, siis kaeti ühine laud, kui palju, siis eraldi laud meestele ja naistele. Kirstu ette pandi samuti kaetud laud. Seejärel võtsid naised poolringi, põlvitasid ja hakkasid surnut taga nutma. Pärast itkemist pesti oma nägu ja suudeldi neid, keda matmispaigas kohati.¹⁷⁸

Mehed kaevasid 40–70 sentimeetri sügavuse haua. Kui maa oli külmunud, siis tehti lõke, et seda üles sulatada. Kirstu kohale ehitati väike majake, kuhu pandi toitu, et tervitama tulnud hingi kostitada.¹⁷⁹

Hinge ärasaatmiseks teise ilma oli tavaks võtta narta, mille ette rakendati kuni viis põtra. Narta peal olid kaunistatud kasukad, millel kujutati surnu hinge istuvat ja suunduvat teise ilma. Põtrade juht võttis nõõri ja poos sellega järjest kõik põdrad. Kõik kohalviibijad seisis vaikides, sest vaikuses läheb hing teise ilma. Põdrad lõigati seejärel lõhki ja söödi nende toorest liha.¹⁸⁰

Pärast hinge ärasaatmist pandi põdraliha keema, nuteti ja asuti kirstu tõstma. Kirstu tõsteti kolm korda ja suudeldi kolm korda märgiks, et kohtutakse teises ilmas. Kirst lasti auku nahast rihmadega. Kui täiskasvanud olid hüvasti jättnud, jätsid surnuga hüvasti lapsed, väga väikeseid tõsteti käest kätte kolm korda üle kirstu. Suuremad lapsed hüppasid kolm korda üle haua. Hantide meelest ei tohiks lapsed meenutada tihti surnud sugulasi, nutta ja kurvastada. Sellega püüti kaitsta laste psüühikat traumade eest.¹⁸¹

Viimaks nuteti kolmandat korda ning keerati kolm lauda, millel oli valmistatud liha, päikese poole ja kutsuti rahvas sööma. Ära minnes suudeldi veelkord hauda katvat kaant.¹⁸²

Leinaaeg kestis vastavalt kaotusvalule meesterahvastel kas viis päeva, kuud või nädalat. Naisterahvastel kestis lein kas neli päeva, nelikümmend päeva, neli kuud või neli aastat. Harvadel juhtudel on isegi seitse aastat leinatud. Leina ajal keelati leinavatel meestel ja naistel juukseid lõigata, kuna see vähendas elujõudu.¹⁸³

178 Taligina, N.M. 2004, *Sõnski hantide elutsükli kombed*, lk 124-125

179 Ibid, lk 126

180 Ibid, lk 128-129

181 Ibid, lk 132

182 Ibid, lk 133

183 Ibid, lk 134-135

Peale leinaperioodi lõppu sõitsid sugulased hauale, kus tehti koos tuld, nuteti, pesti end puhta veega ja suudeldi üksteist. Vanemad suudlesid nooremaid, kuid nooremad ei suudelnud kunagi vanemaid. Toimus juuste süütamise tseremoonia, seejärel sidusid naised leinarätikud noore kuuse külge. Koju jõudnud naised punusid endale taas kaks tavalist patsi.¹⁸⁴

Handid arvasid, et juuste süütamisega lendavad surnud inimeste hinged Taevase Isa juurde. Kevad ja hommik, sügis ja õhtu olid hantide arvates üleminekuajad, mil maailm kas ärkab või läheb magama (sünnib ja sureb).

Pärast leinaaega valmistati nukk, mille sisse surnud inimese hing võis asuda. See tehti kaltsudest sarnaselt lastenukkudele. Nukul olid varrukad, kuid puudusid jalad. Surnud meesterahva puhul õmmeldi nukule väike jakk, naisterahva puhul kasukas. Need nukud asetati teatud paika, kuhu jäeti mitmeks aastaks.¹⁸⁵

184 Taligina, N.M. 2004, *Sõnski hantide elutsükli kombed*, lk 142

185 Ibid, lk 144

4 HANDI LAPSE USULINE ARENG

4.1 Usulise mõtlemise areng handi lapse üldise arengu taustal ja seda tingivad ning mõjutavad tegurid

Varasemad uuringud, mis võrdlesid Euroopa laste mõtlemist laste mõtlemisega teistes kultuurides, olid teiste kultuuride suhtes alavääristavad. Euroopa kultuuri peeti normiks ja üksnes seal arvati olevat vajalikud tingimused lapse mõtlemise väljaarenemiseks.¹⁸⁶

Tänapäeval on see hoiak muutunud ja uuema aja uuringute järgi tuleks hoopis keskenduda uuritava kultuuri eripärasele ja vastavalt sellele püüda leida ühisosa Euroopas esindatud kultuuridega. Kuigi teoreetikute nn mõõdikud ei pruugi anda „õiget mõõtu“, aitavad olemasolevad teooriad mõtestada lahti ja võrrelda kultuuride sarnaseid ning erinevaid jooni.

Lapse psüühilise arengu kohta on Henri Wallon toonud välja kaks põrkuvat ja läbipõimunud faktorit – bioloogilise ning sotsiaalse. Ühelt poolt on lapse arenguks vaja juba olemasolevaid võimeid, teiselt poolt aga vastavaid elutingimusi.¹⁸⁷ Meeta Terri räägib samadest teguritest iseloomu kujundamisel ja selle tähtsusest inimese kogu edasiseks arenguks ning eluks.¹⁸⁸

Laste psüühiline areng on vahetult seotud haridus- ja kasvatussüsteemiga, mis ei ehitu üles mitte ainult reaalsusele, vaid lapse potentsiaalselt võimalikule arengule.¹⁸⁹ Õpetamise ja

¹⁸⁶ Tulviste, P. 1984, *Mõtlemise muutumine ajaloos*, lk 95

¹⁸⁷ Wallon, Henri 2001, *Lapse psüühiline areng*, lk 37

¹⁸⁸ Terri, Meeta 1968, *Lapse iseloomu kujundamine*, lk 10

¹⁸⁹ Gaemso, M.V.; Petrova, E.A.; Orlova. L.M. 2004, *Vanuse ja pedagoogiline psühholoogia*, lk 8

kasvatamise seost ei saa laiendada teistele kultuuridele lähtudes ühest kultuurist. Igas kultuuris on eriomast, mis teistes puudub. Tingimused lapse arenguks ühes kultuuris ei pruugi olla normiks teises, sest igal kultuuril on püsimiseks vajalikud normid ja meetodid. Näiteks laste kasvatamine ja õpetamine arktilises piirkonnas on kahtlemata erinev kasvatamisest ja õpetamisest Kesk-Aafrikas, sest neis piirkondades on erinevad laste kasvatamist ja õpetamist tingivad või mõjutavad tegurid. Et kasvatus- või õpetamismeetodit määrata, on vaja väljakujunenud norme, mis aitavad kultuuril püsida. Need normid hoiavad sotsiaalseid suhteid ja väljenduvad kirjutatud või kirjutamata reeglitenä kogukonna kokkuhoidmiseks. Näiteks on ühes kultuuris normiks panna lapsed lasteaeda, kus nad saavad ettevalmistuse kooliks ja toimetulekuks ühiskonnas, kuid mõnes teises kultuuris pole ei kooli ega lasteaeda, sest haridus antakse edasi läbi folkloori (näiteks mõnes ühiskonnas Aafrikas). Seega on keeruline mõõta või hinnata teist kultuuri, kuid seda tuleks teha halvustamata, püüdes leida ühiseid jooni ja paljudele kultuuridele omaseid nähtusi. Näiteks on igale kultuurile omased kogukondlikud ja lähisuhted, mille kaudu antakse oskusi edasi vanematelt noorematele.

4.1.1 Sotsiaalsed tegurid

Emile Durkheim (1858–1917) leidis, et sotsialiseerumine toimub lapsepõlves ja nooruses ning teatud sündmuste järel võetakse inimene ühiskonna liikmeks.¹⁹⁰ Peamine ja esmane sotsialiseerumismehhanism on vanemate ja lähisugulaste sotsiaalne ja majanduslik staatus.¹⁹¹ Kasvatamine ehk interaktsioon toetub keelelisele suhtlemisele, toimingutele, tähelepanekutele ja mõtestatud eesmärgiseadmisele, mis on suunatud lapse arendamisele.¹⁹² Vögtski (1983) räägib sotsiaalsetest tingimustest, milles laps kasvab, või milles tal lastakse kasvada ning lapse kohaldamatusest, mis annab talle tõuke arenguks. Et areng saaks toimuda, peab laps elama keskkonnas, milles on võimalik saavutada vajalik sotsiaalne tase.¹⁹³

190 Hirsijärvi S, Huttunene, J., 2005, *Sissejuhatud kasvatusteadusesse*, lk 33

191 Erasov, B.C. 1997, *Sotsiaalne kultuuroloogia*, lk 245

192 Ibid, lk 34-35

193 Vögtski, L. 1983, *Defektoloogia üldised küsimused*, lk 159

4.1.1.1 Vanemad ja kodu

Vanemate eeskuju, töö ja elustiil mõjutavad lapse arengut. Laps leiab tavaliselt sõpru, kes sarnanevad vanematele. Kui vanemad ei ole usklikud (kristlased või näiteks handi uskumuste järgijad), siis on mõjutajateks sõbrad, kool ja sugulased. Kui perekond mõjutab last negatiivses suunas, siis kaldub laps tavaliselt halvale teele, kui lapsevanemad on aga töökad, siis kandub tööarmastus edasi ka lastele. Kui laps mängib, siis selgub tema taust – käitumine, ja sõnavara. Lapsevanem Nikolai Šurõskarõ külast: „Poiss mängib ja logeleb. Ise püüan kõik tööd teha korralikult, vahest ta siis märkab seda ja saab aru, et tööd tuleb armastada, sest muidu ei saa temast tööinimest. Eeskuju on väga tähtis.“¹⁹⁴

Traditsiooniliselt kasvatavad handid oma lapsi tööga. Vanemaks saades saab laps järjest vastutusrikkamaid ülesandeid, mille kaudu ta omandab vajalikke oskusi ja saab ka füüsilise ettevalmistuse iseseisvaks eluks.¹⁹⁵ Hantide hulgas on palju perekondi, kus lapsi kasvatatakse üks lapsevanem, peamiselt ema. Suur osa puuduvatest meestest on kas uppunud või muul viisil hukkunud ja paljud naised kasvatavad oma lapsi üksinda. Lapse ettevalmistamine eluks jääb sellisel juhul poolikuks isa toetuse ja õige suhtlemiseeeskuju puudumise tõttu. Nendel lastel, kelle mõlemad vanemad on oma lastest hoolivad handid, on eeldused saada ellu kaasa traditsioonilised väärtused, mida kunagi oma järglastele edasi anda. Kui aga näiteks isa puudub ja tema roll peres täitmata jääb, ei kasva lapsest head suhtleja.¹⁹⁶ Eriti väikelapse eas on määrava tähtsusega õige kasvatus. Siis on lapse närvisüsteem nõrk ning konfliktid ja halvad suhted mõjuvad lastele väga negatiivselt ning võivad jätta pöördumatu jälje edaspidisele arengule.¹⁹⁷

Peredes, kus handid on segaabiellused venelastega, valitseb kakskeelsus, mis oleneb vanemate endi kokkuleppest. Handi peredes kasvavatel lastel on vene keel üldiselt teiseks keeleks, kuna

194 Autori reisimärkmed, 2006. Šurõskarõ külas intervjuueeritava kodus olles tuli jutuks töökusest ja väärtuse adasiandmisest lastele.

195 <http://lib.sportedu.ru/press/tpfk/2004N4/p23-26.htm>

196 Sõerd, J., 1992, *Psühholoogia kõigile*, lk 110

197 Terri, M., 1968, *Lapse iseloomu kujundamine väikelapseas*, lk 52

neil tuleb minna venekeelsesse kooli. Baker (2005) peab lapsevanemate kohustuseks toetada last enamuskeele (antud juhul vene keele) omandamisel, andes kodus lisatunde ja rääkides lapsega enamuskeeles, et olla toeks raskes kohanemisprotsessis. Ta leiab, et kui vanemad otsustavad enamuskeele oskuse arendamiseks rääkida kodus enamuskeelt, on vaja läbi kaaluda, kuidas tagada perekondliku identiteedi säilimine.¹⁹⁸

4.1.1.2 Kogukond

Carl Rogers räägib positiivse enesehinnangu vajadusest, mis rahuldamata jäämisel takistab inimesel rakendamast oma täielikku potentsiaali ning põhjustab enesesse tõmbumist.¹⁹⁹ Hantide puhul tuleb öelda seda, et külas elavad lapsed ja noored, kes tahavad olla teistega võrdväärsed, riituvad samamoodi ja räägivad samamoodi, nagu ülejäänud kogukond. Kurt Lewini teooria kohaselt vajab iga isik eneseväljenduse, valikute tegemise ja otsuste langetamise võimalust oma kogukonnas.²⁰⁰ Kogukonnas, milles kasvab mitu põlvkonda hante, kes on suuresti mõjutatud vene kultuurist ja sellega seonduvast, tekivad sotsiaalsed pinged kahe identiteedi vahel. Ühest küljest on handid laiali „pillutatud“ ja peavad suutma end kaitsta ja kehtestada teiste rahvuste seas, teisalt on näiteks traditsioonilise elukorralduse järgi Alam-Obi handid sotsiaalse organiseerituse poolest küllaltki rangelt gruppidesse jaotatud. Iga suguvõsa koosneb mitmest perekonnast, kus kõik kutsuvad end õdedeks ja vendadeks. Neil on ühine religioon, kaitsevaim ja kindlad kultuspraktikad, suguvõsasisesed abielud on keelatud.²⁰¹

4.1.1.3 Kool

Koolimineku tähendas nõukogude ajal handi lapsele kuudepikkust perekonnast eemalolekut.

Lapsed viidi internaati, kus nad pidid vahel viibima kuni pool aastat. Tänapäeval on laste transportimiseks rohkem võimalusi, ja nad saavad igal vaheajal vanemate juurde tagasi minna. Vahel ei suudeta siiski tundras elavaid lapsi edasi-tagasi viia ning nad võivad nii mõnegi

¹⁹⁸ Baker, Colin, 2000, *Kakskeelne laps*, lk 210

¹⁹⁹ Kidron, Anti 2005, *Isiksus*, lk 113-114

²⁰⁰ Ibid, lk 140

²⁰¹ Martõnova. E.P. 1998, *Handi kultuuri ja ajaloo peajooned*, lk 114-115

vaheaja internaadis veeta. Zinaida Tolba (41) Lophari külast: „Ma tahan nii metsa tagasi. Tütar pidi tulema kooli ja olen teist aastat siin külas. Metsas oli olla palju parem.“²⁰²

Koolis lähevad handi lapsed üle venekeelsele õppele. Mõnes koolis on õppekavas ka handi keele tunnid. Baker (2005) väidab, et kakskeelsus ei tekita otseselt õppimisel probleeme, vaid toob pigem kaasa vähemuskeelsete laste õpitulemuste paranemise õppekava läbimisel, keele ja kultuuri säilitamise, parema enesehinnangu ja enesemääratluse ning positiivsema hoiaku kooliskäimise suhtes.²⁰³ Jamalo-Neenetsi autonoomse ringkonna Šurõškarõ rajooni koolides toimub õppetöö vene keeles. Handi lapsed saavad õppida handi keelt eraldi õppeainena 1.–11. klassini. Lapsed õpivad vene keele selgeks, kuid nad ei taha vene koolis käia, kuna üldine suhtluskeel on vene keel ja handi keelt ei saa kasutada. Kui oma keelt ei saa kasutada õppimisel, siis avaldab see kindlasti mõju ka lapse usulisele arengule, sest keel kannab kultuuri ja religiooni.

Koolis arendatakse teaduslikku mõtlemist, mille tulemusena jääb ka usuline maailmapilt nõrgemaks. Usuasjade suhtes peab laps viimaks otsustama, kumma tee valida. Oluline on vanemate eeskuju, mis paljuski tingib ja mõjutab lapse mõtlemist, aga ka lapse isiklikud maailmavaatelised valikud. Puhtusnõuded (looduse korrashoid, prahi põletamine ja mitteviskamine jõkke) ei kanna enam olulisel määral religioosset sisu. Külahandid, kel pole põtru, ei saa neid ka ohverdada, kuigi seda tegid nende vanemad või vanavanemad. See on siiski veel meeles nendel lastel, kellele õpetatakse täna teaduslikku maailmakäsitlust.

4.1.2 Kultuurilised tegurid

4.1.2.1 Traditsioonid

Traditsioonide edasiandmisest lastele sõltub kogu kultuuri terviklikkus. Kui kogukonnas hakatakse viljelema uusi kombeid või riitusi, siis aja jooksul võivad need laiemalt juurduda ning saada normiks. Eelmise sajandi algusest pärit Irinarkuse märkmete järgi olid handi

202 Autori reisimärkmed, 2006. Lophari külas läbiviidud intervjuust.

203 Baker, Colin, 2000, *Kakskeelne laps*, lk 299

lapsed internaadis, kuhu toodi jõulukuusk. Kuusk oli kohev ja sellele anti au. Põhjarahva lapsed tunnetasid oma väärikust. Kui aga mõned handid sattusid suure hulga vene külaliste sekka, siis sattusid handid hämmingusse. Külaliste lahkudes püüdsid handi lapsed julgust koguda, teha kaasa mõne liigutuse ja öelda mõne salmigi. Kui venelased olid oma laulud ära laulnud, pidi laulma handi tüdruk ja neenetsi poiss, kuid kumbki ei tahtnud, see oli neile vastumeelt.²⁰⁴ Traditsiooni toodi sisse uus element, mis juurdus aastatega ning on saanud tavaliseks normiks suuremale hulgale elanikele.

20. sajandi viimasel kolmel aastakümnel on nafta- ja gaasitootmine toonud hantide, nagu ka teiste põhjarahvaste aladele uusi tänapäevase mõtteviisiga elanikke. 1960–1980. aastatel juurdus põhjarahvaste teadvuses mõte kaotada erinevused rahvuskultuuride vahel. Ajavahemikul 1995–2000 on see hoiak muutunud vastupidiseks. Nüüd püütakse jälle tagasi minna oma traditsioonide ning kultuuri juurde.²⁰⁵

4.1.2.2 Keel

Hantide kuulumine kirjarahvaste hulka on veel tänapäevalgi küsitav, kuid nende vaimumaailma peegeldab kõrgelt arenenud mütoloogia ja moraal. Handi rahvaluule on väga rikkalik, samuti eepika. Obiugrilased räägivad nelja dialekti ja kasutavad kahte tähestikku. Keelel on hantide identiteedis tunduvalt väiksem osakaal kui teistel uurali rahvastel.²⁰⁶ Kuigi keel väljendab handi vaimumaailma nimesid ja mõisteid, ei ole see niivõrd identiteedikandjaks, kuivõrd igapäevaste küsimuste lahendamise vahendiks. Võgotski arvates ei ole tähtis niivõrd keel, kui viis, kuidas keelt mõtlemisel kasutatakse. Siin saab rääkida handi keelest kui tööriistast märkide edasiandmisel ümbritseva maailmaga suhtlemisel. Laps ei pea tundma palju rahvaluulet või lugulaule, vaid kui igal vaimul on oma nimi ja igal toimingul oma nimetus, siis orienteerub ta nende märkide või objektide tähendusele vastavalt ja sellisel määral, nagu ta on keelt omandanud. Handi lapsed, eriti külas kasvavad lapsed, omandavad põhimõtteliselt kaks keelt korraga, kuna vene keel on sageli laste suhtluskeeleks tänaval ja muidugi koolihariduse omandamise põhikeel.

204 Permjakov, Vjatcheslav 2000, *Yamal: At the Edge of Millenium*, lk 386-387

205 Säzi, A.M. 2000, *Ornament ja asi Alam- Obi hantide kultuuris*, lk 5

206 *Horisont*, 2007 Lisaväljaanne, lk 2

Lapse usulise arengu, eriti mõtlemise arengu suhtes on kõige kriitilisem see periood, mil moodustatakse mõisteid. Kui sel ajal toimub vaegareng, siis jäävad mõisted ebamääraseks ning nende kasutamine on ebakindel.²⁰⁷

Keelel on oluline mõju religioonile. Rahvad, kel on religioosne terminoloogia, peavad oma lastele seda õpetama. Et osaleda religioossetes riitustes, on vajalik tunda vastavat keelt, mis annab samas lapsele ka uhkustunde, usulise, etnilise ja perekondliku identiteedi.²⁰⁸ Seega võib järeldada, et kui nõukogude võimu perioodil ei tohtinud rääkida 50 aasta jooksul handi keeles, siis jäi osa kultuurilis-usulisi mõisteid edasi andmata või said need puudulikult sõnastatud.

4.1.3 Geograafilised tegurid

Obi jõe alamjooksu kallastel ning Uurali mägedes Jamalo-neenetsi ringkonnas elab enam kui 7000 hanti, kokku elab Tjumeni oblastis 28 000 hanti.²⁰⁹ Obi hantide põhiliseks elatusalaks on kalapüük. Kalal käivad mehed, vahel ka naised ja lapsed. On üpris tavaline, et 7–8 aastased poisid tõmbavad paadimootori käima ning suunduvad üksinda kalale. Kõikidel peredel on oma kindel kalastuskoht ja oma paat.²¹⁰

Mõned perekonnad kasvatavad ka põtru, kuid suveperioodi veedavad nad peamiselt tundras, ja tulevad külade lähedusse tagasi ajaks, mil lapsed on koolis. Lapsed kasvavad koos vanematega nii põdrakasvatusel kui kalapüügil. Töö on hantidele omane kasvatustahend. See kasvatab lapses enesekindlust ja aktiivsust, arendab vaimseid võimeid ja distsiplineerib käitumist.²¹¹

Boriss (44): „Põdrakasvatavate laste ja kalurite laste mõtlemine on erinev. Põdrakasvatavate lapsed on rohkem seotud looduse ja loomadega, kalurite lapsed aga elavad reaalses maailmas. Põdrakasvatavad tundras mägede juures näevad vaimulikke asju.“²¹²

207 Sõerd, J., 1992, *Psühholoogia kõigile*, lk 120

208 Baker, Colin., 2005, *Kakskeelne laps*, lk 306-307

209 Fisher, R. 2005, *Õpetame lapsi õppima*, lk 3

210 *Horisont* nr 2, 1999, lk 35

211 Terri, M., 1968, *Lapse iseloomu kujundamine väikelapseas*, lk 44

212 Välitöö materjalid, intervjuu, 26.07.2007, Pitljari küla

Lapse mõtlemisvõime ei tohiks sõltuda sellest, milline eluviis valitseb tema külas või piirkonnas. Kui aga laps satub teise piirkonda ja tema enda teadmised teda ei aita, siis võib kerkida esile küsimus: „Kui minu teadmised ja tegevus ei aita, kas selle piirkonna kombed mind aitavad?“ Näiteks kui laps on elanud mitu aastat metsas ja peab korraga mingitel põhjustel kolima perega linna või vastupidi. Siin võivad kerkida küsimused, mis kõigutavad lapse seniseid arusaamu.

4.1.4 Usulised tegurid

Handi usundis on kesksel kohal esivanemate kultus, mis on läbi põimunud šamanismi ja karukultuse elementidega.²¹³

Alam-Obi piirkonna hantide maailmapildis asub Obi jõgi elavate ilmas, jõe algus on ülailmas ja jõgi suubub allilma. Ülailmas elab hantide arvates **Toorum**. Keskes, inimeste ilmas elab eluandja jumalanna **Kaltaš** ja allimas elab **Kul-iki**. Veevaim **Ink-iki** elab kõikjal vetes ja temale toodi ohvreid suvisele kalastamisajale langeval pidupäeval, mis langeb kokku õigeusukiriku kalendris oleva Peetripäevaga.²¹⁴

Obi jõe vesi on suvel soe, kuid handid ei armasta supelda. Sügavamates kohtades elab nende arvates **Ves**, kes meelitab inimesi enda juurde. Handi surnuaedades ringi vaadates on selge, et Ves on seal palju noori mehi enda juurde kutsunud.²¹⁵

4.1.5 Poliitilised tegurid

Vähemusrahvusena on hantidel venelaste hulgas muidugi raske elada, kuna ollakse kultuurilises vähemuses ja suurem kultuur mõjutab väiksemat. Poliitiliselt avaldub see ka keelekasutuses. Nõukogude korra ajal ei tohtinud rääkida handi keelt, keelatud oli ohverdamine, ehkki toimusid nn sümboolsed ohverdamised. Nimelt vahel „telliti“

²¹³ *Horisont* nr 2, 1996, lk 33

²¹⁴ Martõnova, E.P. 1998, *Handi kultuuri ja ajaloo peajooned*, lk 123-124

²¹⁵ *Horisont* nr 2, 1999, lk 36

ohverdamine vaatemänguks või filmivõtete tarvis teatud kindlatel eesmärkidel, millel polnud hantide usuliste talitustega mingit seost. Kui aga tehti ohverdamisest vaatemäng, mis ei olnudki päris ohverdamine, siis kuidas lapsed seda mõistsid? Paljud noored sõidavad linnadesse õppima ja ei taha sealt tagasi pöörduda, sest vene keeles rääkimine on palju kasulikum. See võimaldab noortel suhelda ja kollektiivis töötada. Kui Võgotski nentis, et keelel on oluline roll kanda usulisi mõisteid ja sümboleid. Linnadesse kolinud handid, kes on üle läinud vene keelele või pannud lapsed vene lasteaeda (eraldi handi lasteaedu ja koole ei ole), jätavad ka usulised tavad lastele edasi andmata. Selle kõige põhjuseks on selgelt pikaajaline „passiivne“ poliitiline mõju.

Väikerahvaste ja suurte tsivilisatsioonide äge kokkupõrge on sageli väikese rahva psühholoogiliselt hävitanud, kuna kasutuks muutub see, mida rahvas on omanud ja edasi andnud sadu aastaid.²¹⁶ Viimastel aastakümnetel on suurenenud oluliselt gaasi ja nafta tootmine Lääne-Siberis, mis on paljuskki hävitanud põlisrahvaste traditsioonilist eluviisi.²¹⁷ Keskkonnaprobleemid, kariloomade kaotamine, kalade ja lindude hävimine on mõjutanud ka oluliselt hantide usulist maastikku. Oluliseks mõjuteguriks on olnud teiste rahvaste sisseränd piirkonda seoses tasuva tööga nafta- ja gaasitööstuses. Rahvaste segunemisel segunevad ka maailmavaated ja handi traditsioonid ning usuline pärand peab paratamatult muutuma.

²¹⁶ Karskus ja kultuur, nr 3, 1990, lk 7

²¹⁷ <http://arcticcircle.uconn.edu/SEEJ/Yamal/russianoil.html>

5 EMPIIRILINE UURIMUS

5.1 Uurimuse eesmärk ja meetod

Empiirilise uurimuse eesmärgiks ei ole anda ülevaadet kõigi handi laste mõtlemisest. Ka ei anta siin ühe kindla küla või rajooni tervikpilti, vaid püütakse välja sõeluda üldist, mis toetab teoreetilist käsitlust. Kuigi hante elab mitmes piirkonnas, ei pidanud autor vajalikuks otsida kõigist piirkondadest materjali. Töö toetub nelja reisi jooksul kahes külas läbi viidud küsitlusele. Kirjandus pakub handi traditsiooni kohta materjale nii lõuna- kui põhjapoolt ja võimaldab leida neid asju, mis on ühised kõikidele hantidele – käsitöö, lapse sünniga seotud kombed, matusekombed jne. Empiirilise uurimuse eesmärk on leida teooriale kinnitust – kas nimetatud tegurid tõesti tingisid või mõjutasid lapse usulist arengut ning kuidas teised autorid, kes on käsitlenud lapse mõtlemise arengut üldiselt ja eraldi lapse usulise mõtlemise arengut, on vastanud nendele küsimustele. Selleks, et tutvustada handi lapse usulise mõtlemise arengut ja seda tingivaid ning mõjutavaid tegureid, ei keskenduta ühele konkreetsele valdkonnale (näiteks kool), vaid lapse kasvukeskkonnale üldiselt (vanemad, kodu, kool, kogukond).

Need mõjutegurid võivad olla nii aktiivsed kui passiivsed, võivad avalduda nii objektides kui subjektides ja ka nende omavahelistes suhetes.

Laps kasvab vanemate juures ja perekond (kodu) on oluliseks teguriks lapse usulise mõtlemise arengul. Lapsevanemate vaikimine loomulikest/üleloomulikest asjadest pärsib laste maailmamõistmist. **Laps lahendab mõtlemisel ülesandeid, kuid ta vajab vahendeid,**

et ülesannet lahendada. Teadmistepuuduses laps (näiteks: „Mis on pimedus?“ „Mis on surm?“) ei suuda ka edaspidi toime tulla ega leia vastuseid oma küsimustele, kuni ta kas avastab vastused ise hiljem või jääbki teadmatusse.

Kui lapsevanemad pakuvad lapsele nii traditsioonilist kultuuri ja kristlust, siis laps kasutab vastavalt olukorrale seda, mis talle enam sobib. Mõtlemisüleandeid lahendab/ei lahenda laps vastavalt oma teadmiste tasemele. Kui lapsevanemad ei tegele küsimustega üleloomuliku osast lapse elus, vaid annavad edasi traditsioonilisi teadmisi loodusest ja elust, siis lapsed kasutavad mõtlemisel lahendusi, mis on ratsionaalsed ja rakendatavad vastavas olukorras ega vajagi teadmisi üleloomulikest asjadest.

Et püüda mõista laste usulist mõtlemist üldiselt ning sellega seonduvaid probleeme ja seejärel handi laste usulist mõtlemist, testiti esmalt pilootuuringu raames eesti lapsi. Küsitlus puudutas Lõuna-Eesti kristlikke peresid, kus küsitleti lapsi ja nende vanemaid, kes vaatasid tagasi ja reflekteerisid oma lapsepõlvkogemusi. Oluliseks küsimuseks oli see, kas vanemad rääkisid lastele surmast, pimedusest ja hirmust.

Küsimused olid orienteeritud selliselt, et selgitada välja, kuidas lapsed raskustega toime tulid. Uuritavad rääkisid järgnevatest kokkupuudetest või mälestustest:

1. Lein
2. Hüljatus
3. Hirm
4. Kas vanemad rääkisid nendest asjadest?

Küsitluses osales 10 inimest. Noorima vanus oli 5 (N3) aastat, vanima vanus 62 (M2) aastat. Üheksa olid kristlased, üks oli mittekristlane (N6).

Uurimuse tulemustest tuli selgelt välja lapsele omane animistlik mõtlemine ja puudused/vajakajäämised õpetuses, mida vanemad oleks pidanud lastele andma. Kuna

täiskasvanud vaatasid tagasi oma lapsepõlve, siis on nende vastustes näha täiskasvanule omast analüüsi, mis aga lastel puudub. Laps rääkis sellest, mis juhtus, täiskasvanu teadis ka põhjusi.

Leina elasid läbi kolm küsitletavat. Kaks last leinasid, kuna koer ja hampster surid ära (N1, N3), ühel kuueaastasel poisil (M2) suri isa, kümneaastasel (M1) suri vanaisa.

„Olin õega koos, mis nüüd juhtus?“; „Oli ebakindel tunne.“ Lapsed küsisid ema käest, kas koerad lähevad taevasse (N1), viieaastane tüdruk (N3) ütles, et „liiv tuleb“ (mullaks pead sa jälle saama). Surm oli mõne (N8, N2) jaoks tavaline asi, sest „Maal elavad lapsed näevad tihti matuserongi ja kuulevad kirikukella helinaid, neile on ju loomulik, et inimesed surevad.“

Lapsed **kartsid** pimedust. Mõni kartis metsa (N1, N2, N5, N6), mõni üksinda kodus olla (N5, N8). Üks tüdruk soovis, et seal, kus oli krabin, ei oleks kedagi ja palvetas Jumala poole (N1), meeleheidet koges üks poiss, kes **eksis ära** (M1) ja küsis kanade ja kukkede käest õiget teeotsa. Pimedast metsast läbi minnes palvetas üks laps (N2), kes ütles, et vanemad kodus ei rääkinud nendest asjadest. Üks küsitletav ütles, et kui tal on raske, siis ta ei räägi kellelegi, vaid nutab omaette (N4).

5.2 Kas handi lapsed on teistsugused?

Küsida võib ka seda, kas handi laste kasvukeskkond, on teistsugune?

Uurimistulemuste analüüsi jaoks tuleb püüda mõista handi ja tavalise (eesti, rootsi, komi) lapse iseärasusi. Need inimesed, kes on ise külastanud hante Šurõškari rajoonis ja nende lastega kokku puutunud ning kel endil on lapsed või kes on ise lapsi kasvatanud, võivad anda olulist materjali üldiseks analüüsiks. Küsimus suunati selliselt, et vastustest selguks iseloomulikke tegureid, mis mõjutavad usulist arengut: **Mille poolest on handi lapsed teistsugused ja kas see puudutab ka nende usulist arengut?**

Anna-Riitta (57): *Handi lapsed on jäetud rohkem ise enda eest hoolitsema. Vanemad ei hoolitse nende eest. Alkoholiprobleem on lapsevanemate, lastele lähedaste inimeste seas raskeim.*

Ljudmilla (52): *Kui nüüd vaadata seda, mis on seotud usulise arengu poolega, siis mis puutub handi lastele, kui sa saad nende sõbraks, siis need lapsed palju avatumad kui need lapsed, kes on Eestis. Mulle tundub, ei paljude asjadega on handi lapsed tunduvalt vähem rikutud ja see väline mõju ei ole olnud nende lastele nii, nagu on meie lastele. Meie lastel on palju nõudmisi, paraku on lapsed avatud sõbralikuks armastuseks, austuseks ja ma arvan, et kontakt nende lastega näitab seda, et kui lastel on hädavajalik olemas, on nad hoopis teistsugused. Need lapsed, kes elavad looduses, omavad rohkem ja suudavad oma elus püsima jääda. Kaasajal puuduvad sellised omadused meie laste seas, kes elavad kõige najal, mis on valmis, teavad väga hästi, mida neile on vaja, aga ei tea oma kohustusi mingil määralgi ühiskonna ees.*

Aet (42): *Minu meelest on handi lapsed enam enesesse tõmbunud kui näiteks eesti lapsed. Väga kergelt nad enda hingesügavusse ei lase. Samuti on tunda, et nende madala enesehinnangu tõttu on neile oluline enamiku arvamus. Eriti ei taheta teistest erineda. Kindlasti mõjutab alateadlik hirm ebajumalatega pahuksisse minekul. Seetõttu on enam nende eludes hirmu kogemist kui armastuse kogemist. Paljudel puuduvad ootused tuleviku suhtes. Kindlasti mõjutab kogukond usulist kujunemist. See, et Jumalal on nende igapäevase jaoks oma plaan, annaks lootust. Selleks peaksid nad kohtuma elava Jumalaga päriselt...et kogeda Tema armastust.*

Nicklas (35): *Handi lapsed on asiaatide välimusega ja neid võib välimuse järgi eristada Euroopa või Aafrika lastest. Handi lapsed on minu arvates veidi lühemad kasvus kui teised lapsed sellel maal. Handi lapsed saavad kasvatuse oma vanemateusust/ religioonist erinevalt lastest teistes kultuurides. Handi lapsed elavad tihti linnast väljas, väikestes paikades ja nad ei sarnane urbaniseerunud lastega, kes kasvavad üles suurlinnades, siin on nendel lastel erinevalt paljudest teistest lastest ümber maailma üks positiivne asi – neil on võimalus elada puhtas loodusläheduses. Handi laste kasvamine on tugevasti mõjutatud, kuna suur osa handi lapsevanemaid on alkoholisõltlased.*

Aleksei (36): *Handi laste kohta võiks öelda, et nad on väga tagasihoidlikud ja kuidagi enesesse tõmbunud, võib olla on see seepärast, et nad pisut eemaletõmmatud maailmast. Ka rahvalik usund mõjutab minu arvates. Komi lapsed teavad midagi õigeusust ja pühakutest või on käinud kirikus. Handid on rohkem paganlikud. Handid on rohkem jõe ning metsaga seotud, komid põllumajandusega. Komi lapsed võivad võivad saada ristitud, keegi teab Meie Isa Palvet. Minu arvates on komis mittetäiuslikke perekondi rohkem. Aga hantide lapsed kasvavad internaatkoolides.*

Signe (44): *Kui sa oled linnade või suuremate külade lähedal, siis suurt erinevust ei ole. Aga mida rohkem sa lähed väikestesse küladesse, seal on rohkem selget vahet traditsioonilises kasvatuses. Zenja kasvas tšummis. Perekonnas oli 5 õde. 4 õde kasvatati tavakooliharidusega ja nad läksid ning lõpetasid ülikooli. Tema aga sai traditsioonilise hariduse, et viia edasi kultuuri. Tema läkski mehele ja asus elama handi tšummi. Tal on eriline austus vanemate meeste vastu – katab näo kinni. Tal on olemas kõik kultuslikud kombed. Teised õed on urbaniseerunud. Ja väike Vanjakene! Kui oli koolivaheaeg, siis ta oli tundras oma vanemate juures, kes on põdrakasvatajad. Tema ei huvitunud teiste lastega mängimisest, vaid tahtis kala püüda. Teised lapsed olid avatud, tema aga mõtiskles kalale minekust. Kui vanemad on ebausklikud, siis lapsed järgivad neid. Kui Ovgordi külas oli naine pöördunud, siis ka lapsed said usklikeks. Üks tüdruk (Veera) tahtis saada usklikeks, aga vanemad ei olnud usklikud ja põletasid tema Piibli ära. Vanemad jõid. Lapsel ei olnud kodus tuge vanematest. Lapsed peavad küsima luba vanematelt, enne kui võivad tulla usklike juurde (ka usukuulutajate juurde). Tundralapsed ja noored kannavad rahvariideid ning väärtustvad neid. Külas elavad seda eriti ei väärtusta.“*

Madeleine (23): *Kui ma külastasin Siberit ja handi lapsi, ma ei osanud nende keelt ja ma rääkisin nendega mitu korda läbi tõlgi. Enamasti ma mängisin nendega ilma keelt kasutamata. Mulle tundus, et nad olid samasugused nagu kõik teised lapsed. Poisid oli metsikud ja täis energiat ning mul oli lõbus nendega ringi joosta ja mängida. Tüdrukud olid palju vaiksemad ja joonistasid teiste kaunite tütarlastega mulle kingituseks. Ma arvan, et nad on nagu kõik teised lapsed, aga muidugi on nad kujunemas vastavalt keskkonnale, milles nad elavad. Külades oli meil palju raskusi. Paljudel isadel oli alkoholiprobleem või nad olid pikkadeks perioodideks kaugel tööl ning ei olnud eriti palju kodus. Ma panin tähele, et*

väiksed poisid olid õnnelikud nähes, et meesterahvad meie grupist osutasid neile tähelepanu. Ma arvan, et isa, kes on alati eemal, kujundab last ja eriti poisse. See võib anda neile halva pildi Jumalast kui Isast... Ma nägin, et mõned naised töötasid kõvasti ja koos nendega ka mõned tüdrukud. Mõned lapsed nägid vanemad välja, sest nad tegid rasket tööd ja neil olid raskused, millest nad pidid läbi minema. Võib olla nad saavad täiskasvanuks rutemini kui lapsed teistes kultuurides... Näis, et inimesed handi kultuuris kardavad väga surma ja nad räägivad surnutega... ma arvan, et see avaldab negatiivset mõju nende usulisele arengule.

Heigo (36): Handi lapsed elavad veidi lõhestunud maailmas – ühelt poolt kuuluvad nad loodusrahva hulka ja mõistavad oma vanemate mõtteviisi, teisalt on nad kiirelt venestumas ja tsiviliseerumas ning sellega kaotamas oma rahvuslikke-usulisi juuri. Sellest konfliktist tulenevalt on handi lastel vaja varakult teha otsuseid selle kohta, kummas suunas nad ise jätkavad. Kui otsus jääb teadlikult tegemata, tsiviliseeruvad ja eemalduvad nad oma rahvast automaatselt. Lastepsühholoogia mõttes on nad tavalise lapse arengut järgivas graafikus, ehk ainult täiskasvanuks saavad veidi varem, st võtavad täiskasvanu vastutuse ja maailmapildi omaks, mis tuleneb arvatavasti nende kasvukeskkonnast. Usulise arengu kohta on raske midagi öelda. Lapsed peegeldavad igal juhul oma vanemate väärtusi. Varases lapseas võtavad nad vanemate loodususu ilma küsimata omaks, koolieas hakkab see taanduma koolis õpetatava teadusliku maailmavaate ees (parimal juhul soositakse ainult kultuuri seda osa, mis puudutab rahvariideid ja -loomingut), teismelise ja noore täiskasvanuna kalduvad tavaliselt ateismi või ei mõtle üldse selliste asjade peale.

Küllike (47): Handi lapsi on vene päritolu laste hulgast üsna kerge eristada. Nad peegeldavad oma rahva kombeid ja kultuuri. Reeglina on nad võõraste juuresolekul tõsise näoilmega, kinnise moega, naeratavad harva. Mängu tulemisega on nad ettevaatlikud, esimesele kutsele ei reageeri, vajavad kohanemisaega. Handi pered on harilikult lasterohked. Silma torkas asjaolu, et pisemad jäetakse suuremate laste hoolde. On loomulik, et ka poisid hoolitsevad nooremate õdede-vendade eest. Keegi ei pilka, kui nad väiksemaid süles tassivad. Lapsed on harjunud vanemaid aitama, väiksemad kodus, suuremad võetakse kaasa kaugemale, metsa ja kalastama. Võin oletada, et kodune kasvamine on handi lastel religiooni sisene. Lapsed arenevad vastavalt kultuurile.

5.3 Küsimuste seadmisest

Et magistritöö uurib handi laste mõtlemist, siis tuleks kaardistada uurimistöös tekkivad probleemid. Uurimustöö peamine eesmärk on näidata usulise arengu tingivaid või mõjutavaid tegureid, kuid püütakse ka teada saada, kuidas lapsed lahendavad usulisi küsimusi ja kas vanemad nendega sellest räägivad. Eesti lastega tehtud miniuurimus näitas selgesti, et paljuski ei tea lapsed, kuidas asju seletada ja oma usulist kogemust kirjeldada. Probleem on selles, et vanemad ei räägi lastega sellistest asjadest nagu surm, lein ja hirm. Handi lapsed kasvavad šamanistlike ja kristlike elementidega segunenud kultuuris. Lapsed räägivad vene keelt, kasvavad vene kultuuriruumis ja vanad inimesed noortele oma traditsioonipärandit suures plaanis edasi anda ei saa. Kui nüüd usulise kogemuse saanud handi laps ei oska seda seletada, siis püüame teada saada, kas need handi lapsed, kel on olnud kokkupuude kristlike misjonäridega ja kes on kuulnud Jumalast ja Jeesusest, suudavad kergemini lahendada oma küsimusi.

UURIMISMEETOD on kvalitatiivne intervjuu, mis toob narratiivses vormis välja informatsiooni uurimiseesmärkide täitmiseks.

Etnometodoloogia tegeleb inimeste argimaailma mõistmisega (kuidas inimesed mõistavad argimaailma). Protsessis keskendutakse küsimustele, milliseid mõttemudeleid inimesed kasutavad ja milliseid tegevusskeeme omandavad.

Situatiivne – vaadeldakse inimest sotsiaalses kontekstis laiemalt (vanemate panus, kooli, riigi vm institutsiooni roll mõjutajana) ja uuritakse, kuidas inimesed mõtestavad ja korrastavad oma kontekstimõistmist. Selle saavutamiseks hajutatakse trafaretsed mudelid ja püütakse mõista asjade taga olevaid tähendusi.

Uurimisküsimusteks seati:

a) Kuidas lapsed lahendasid oma raskeid olukordi?

b) Milliseid mõtteid olukord tekitas ja kuidas need mõtted aitasid olukorda lahendada? (see küsimus on teisiti seatud, et selguks, millised mõtted (vahendid) olid lastel olemas).

c) Kes või mis annab lastele vahendeid mõtlemiseks, et leida vastuseid küsimustele rasketes olukordades? (lein, hirm ja üksindus).

Lähenemine on juhtumikeskne (näiteks küsitakse lastelt: kui olite hirmul/kurvad/üksinduses, siis mida ette võtsite?). Käsitletakse konkreetseid uuritava elus ette tulnud juhtumeid. Kogutud andmed ei kajastu arvudes, vaid sõnades.

Esmasel vaatlusel ja tõlgendamisel õpitakse tundma inimeste poolt uuritavatele asjadele või küsimustele omistatud tähendusi. Siin võib näha liiga suurt üldistust või ka ükskõiksust inimeste vastustes („noh, ma ei tea, ega ma olegi nii väga eksinud..“).

Teisese tõlgendamisprotsessi kaudu püütakse leida andmete tähenduse all „tiksumat“ ühendavat koherentsust (näiteks uurija leidis, et inimestel tekkis probleem, kuid nad ei osanud raskustes kellegi poole pöörduda; teised jälle ei teinud vahet, kas nad olid hirmunud või üllatunud).

Kolmanda astme tõlgendamine üldistab ja seostab kahe eelmise tõlgenduse tulemusi üldise teooriaga. Näiteks teoreetiliselt võib öelda, et laste usuline mõtlemine ja orienteerumine raskustes on tugevasti seotud sellega, mida täiskasvanud/ühiskond üldiselt temasse on panustanud. Laps lahendab keerulisi olukordi nende vahenditega (mõtetega, infoga), mida täiskasvanud/ühiskond talle on andnud. Teooria järgi on näha, et uuritavatel tekkisid raskused teadmatusel („vanemad ei rääkinud surmast, pimedusest“).

Meetodiks on kvalitatiivne INTERVJU, mis võimaldab teada saada sügavamat tähendust. See on kahe inimese vestlus, kus intervjuerijal on eesmärk saada uurimuse jaoks relevantset informatsiooni ja keskenduda teabe sisule, mis uurimiseesmärgi täitmiseks vajalik on. Näiteks uurija küsib: „Mida sa mõtlesid, kui keegi lähedane inimene/loom suri? Kas olid kurb? Kas küsisid kellegi käest, mis juhtus? Kas keegi seletas sulle ja kuidas? Uurija annab suunavaid küsimusi ainult vajadusel. Tegemist on narratiivse lähenemisega, kus uuritav ise jutustab. Intervjuerimise tulemuseks on süstemaatilised kirjeldused, ennustused või

selgitused. Mõned uuritavad ütlesid: *Vanemad ei rääkinud meile; Teadsin, et kedagi ei ole, aga kartsin ikkagi, ei tahtnud olla üksinda.*

Intervjuu annab informatsiooni otseseks uurimiseesmärkide täitmiseks, aitab testida hüpoteesi või isegi pakkuda uusi hüpoteese ning seda võib kasutada ka teiste meetodite kõrval.

Uurimus viidi läbi Lääne-Siberis Jamalo-neenetsi ringkonnas Šurõškari rajooni Pitljari ja Šurõškari külades. Toimumise aeg oli 27. juuli – 9. august 2007. Pitljari külas pole kristlikke misjonäre käinud alates eelmise sajandi algusest, kui õigeusu misjonärid asutasid kooli. Aastal 2006 käis seal õigeusu kiriku preester, kes ristis 30 inimest. Šurõškari külas on alates aastast 2003 käinud igal aastal kristlikud misjonigrupid ning teinud aktiivset kuulutustööd. Mõlema küla koolides õpetatakse lastele kristluse kohta, kuid valdavalt läbi õigeusu õpetuse. Seda tehakse enamasti ajaloo- ja ühiskonnaõpetuse tunnis. Handi keelt ja kultuuri õpitakse kord nädalas.

5.3.1 Valim ja uurimisküsimused

Uurimus tehti neljas vanusegrupis, kuhu kuulusid lapsed vanuses 6–11 aastat ning 12–14 aastat ning täiskasvanud vanuses 20–30 aastat ja 40–85 aastat. Täiskasvanud vaatasid tagasi oma lapsepõlve ning püüdsid meelde tuletada, kuidas nemad mõtlesid rasketes olukordades ning mida vanemad neile õpetasid uskumustest. Täiskasvanuid küsitleti selleks, et saaks välja selgitada, kas on erinevusi laste vanemate ja vanavanemate mõtlemises, milliseid erisusi võib märgata ja millised neist võivad olla seotud ajalooliste sündmuste või ühiskondlike (põlvkonna) muutustega. Kuna handi lapsed palju ei räägi usuasjadest (mis võib olla seotud lapse arenguliste normaalsete iseärasustega), tuli uurimuse käigus esitada suunavaid küsimusi. Vanemad seevastu olid kohati uhked oma rituaalide üle. Tuleb öelda ka seda, et inimesed, keda külades küsitleti, pole kõik olnud paiksed, vaid sinna rännanud seoses tööga kolhoosides, kalatööstusega, õpetajatööga jne.

Põhilised küsimused olid kõigile:

Kas sa oled olnud raskes olukorras (leinas, hirmul, eksinud, teadmatuses)?

Mida sa selles olukorras mõtlesid?

Kuidas asi lahenes, kas said abi?

Lisaküsimused olid:

Mida õpetatakse kodus ja koolis kristlusest, handi traditsioonist ja kas vanemad räägivad lastega usuasjadest? Miks peetakse karupeiesid? Kas saab paluda abi tulevikuks ette (riputada mündi puu otsa või ohverdada põdra)? Samas palus uurimuse läbiviija rääkida enamusel inimestest tulest, mündist ja ohverdamisest.

5.4 Uurimistulemused

Kokku küsitleti 35 inimest- Pitljari külas 23 (6 meessoost ja 17 naissoost) ja Šurõskari külas 12 inimest (6 meessoost ja 6 naissoost inimest). Tuleb ka mainida, et mõni laps oli tulnud suveks sugulaste juurde, ja ei olnud külas nn põliselanik. Keskealistest ja vanematest inimestest olid osad nendes küladesse sisse rännanud, elades eelnevalt kuni kaheksa kilomeetri raadiuses. Küsitletuid võib jagada nelja gruppi:

- 6–11 (eelkooliealised ja 1.–3. klass). Kuus poissi ja kuus tüdrukut, viis Pitljarist ja seitse Šurõskarist.
- 12–14 (4.–7. klass). Kaheksa last, seitse tüdrukut Pitljari külast ja üks poiss Šurõskari külast.
- 20–30 (noorukid ja noored, kes kasvasid nõukogude perioodi lõpus või pärast selle lagunemist). Kuus täiskasvanut, viis naist Šurõskarist ja üks mees Pitljarist.

- 40–85 (keskealised, nõukogude korra ajal üles kasvanud ja vanad inimesed, kes on üles kasvanud enne sõda või sõja ajal). Üheksa täiskasvanut, üks mees ja naine Šurõskari külast ja kaks meest ning viis naist Pitljari külast.

Kuidas mõtlesid raskes olukorras ja kuidas asi lahenes?

5.4.1 6–11 aastased

Kaheteistkümnest vastanust mainisid seitse lähedase inimese või koera surma, kaks last oli jäetud üksinda koju, üks nägi halbu unenägusid, üks viibis väljas pimeduse käes ja üks eksis ära. Kaheteistkümnest lapsest eelistas seitse olla raskustes üksi ja kolm tundsid vajadust olla inimeste juures.

Äraeksinud lapsed, kes olid õppinud tundma teatud orienteerumisstrateegiaid, lahendasid oma raskused ise ära: *Eksisin ära kaks-kolm korda, kuid maapeal olid märgid, mis aitasid leida tee.* (M1). *Ükskord eksisin ära. Läksin teerada mööda päikese järgi, kuidas vanemad õpetasid.* (M5).

Ka see, kes oli pimedas õues, lahendas asja ise: *Tahtsin koju. Tulin koju ja kõik lahenes.* (M3).

Osa lapsi, kes olid läbi elanud lähedase kaotuse, jäid hätta ning pidid ise lahendama oma küsimusi, sest nendega polnud vanemad sellel teemal rääkinud: *Sugulane suri. Tahtsin üksinda olla. Lähen metsa. Metsas on lõbusam. Keegi ei häiri. Kardan pimedat. Seal on loomad! Ei tea, kuhu surnud inimesed lähevad. Kui koolis on raske, siis õpetaja aitab asjad lahendada. Kodus eriti ei suhelda nendel teemadel. Suhtlesin lindudega. Vanaemad ja vanaisad ei räägi nendest asjadest. Suhtlesin lindudega paar päeva ja sain lohutust. Ei mäleta, mis linnud olid. Ise õppisin lindudega suhtlema.* (M2).

Osale lastest olid lapsevanemad rääkinud Jumalast, kuid lapses oli kõhklikus traditsioonilise mündiriputamise suhtes, kuid kui mündiga oli tegu, siis see läks käiku: *Vend suri. Kurb oli. Rääkisin sellest vanematega. Ma ei tea, kuhu inimesed peale surma lähevad. Ei tea, kas on*

vahet, mis värvi münt on. Ei tea, kas puu otsa võib panna. Ammu oli hirm, aga ma ei mäleta, kuidas sellest üle sain. Viskasin mündi vette, soovisin ja soov täitus. Rasketel hetkedel räägin vanematega. (M6).

Vanemate julgustamine ja õpetamine oli ka lapses teadlikkust juurutanud: Kartsin, kui mind üksinda koju jäeti. Pandi luku taha. Vaatasin aknast välja. Kui vanem vend suri, peale seda ei taha ma üksi jääda. Kardan! Surnud inimesed lähevad taevasse. Vanaema ja vanaisa surid ära. Vanemad julgustavad mind olema rahulik. Õpetavad vanemaid inimesi austama. Kui inimestel on raske, siis nad ei tohiks raskustele mõelda. Vanemad tulid koju. (N1).

Oli ka juhus, et laps ei rääkinud raskusest, kuid vajab inimeste kohalolu: Hirm oli. Unenäod olid hirmsad. Emale ma ei rääkinud. Tahtsin olla inimestega, mitte üksi. Tahtsin ema kõrvale magama minna. Jäin rahulikuks ema juures. (N5).

Osa lapsi eelistas olla looduses, et raskustest üle saada: Kui hirmutati, siis oli hirm. Vanem õde hirmutas mind. Kui on kurb, siis ei taha üksi olla. Peab end puu külge suruma seni, kuni abi tuleb. Mündivärk puu otsas on traditsioon. Läksin loodusesse. Surusin end vastu puud ja sain abi. On olnud hirmsaid unenägusid ja mõnest ei saa siiani üle. Vanematele ma sellest ei räägi. (N4).

Paar last teadsid mündi vette viskamisest abi saavat: Eksisin kord ära. Kui üks inimene suri, siis tahtsin olla üksinduses. Mündi peab vette viskama, et kõik oleks hästi. Viskasin kollase mündi ja sain abi oma küsimustele. Mündi võib ka lumme visata, et õnne oleks, ja maha (maapinnale), et soov täituks. (N6).

5.4.2 12– 14 aastased

Kaheksast vastanust oli seitsmel lapsel kogemus lähedase inimese surmaga, kolm last olid sattunud paadisõidul raskustesse, kaks olid eksinud, ühel oli hirm kontrolltöö ees koolis. Kaheksast lapsest tahtis neli raskustes olla üksi ja neli olla teiste inimestega koos.

Sarnaselt eelmisele grupile olid eksijad ise oma küsimused ära lahendanud, kasutades teadmisi, mida nad olid omandanud. Üks laps toetus ratsionaalsele otsustavusele orienteerumises: *Eksisin ära metsas. Leidsin buraanid üles ja nägin traktoreid mööda sõitmas.* (M8). Teine laps toetus loodusrahvaste usulistele veendumustele: *Jah, hiljuti eksisin. Mind aitas see, et ma andsin loodusele tema annid tagasi (antud juhul seemned).* (N11).

Kui kaheksal lapsel oli lähedase inimese surma kogemus, siis viiel juhul ei olnud vanemad nendest asjadest lastega rääkinud: *Kurb on, et inimest ei ole enam kõrval. Otsekui oleks endast tükk puudu. Vanematega sellest ei rääkinud.* (N11). *Vennaga elasime üle lähedase inimese surma. Kurb oli, vanematega ei rääkinud.* (N9). *Hirmus on kaotada inimesi, kes on mu südames. Kui on hirm, siis aitab oma sõpradega suhtlemine. Aitab ka lootmine, et läheb paremaks. Muidugi oli kurb. Ja kurb on ka see, et vanemad ei rääkinud.* (N10).

Sellele vanuserühmale oli esitatud kombineeritud küsimus (*Millal ja miks on sul hirm ja kuidas sa siis mõtled? Kas sa palvetad (palud kedagi) või loodad, et asi laheneb?*) Raskusesse sattunud lapsed käitusid vastavalt sellele, kuidas neile oli teadmisi vanematelt antud ja toetuti ka traditsioonilistele vahenditele: *Laevasõit oli kohutav. Tahtsin, et keegi oleks ligi. Vanemad õpetasid, kuidas käituda.* (N12). *Paadisõit üle koolmekohtade on hirmus. Viskan mündi vette, siis kui pühapaigast mööda sõidame ning oleme kaitstud.* (N8).

Kaheksast lapsest kuus ei teadnud midagi karupeiedest, kaks aga andsid korrektse vastuse, kusjuures üks lastest ütles, et polnud kunagi seda ise näinud: *Peale karujahti karu tapetakse, et ta ei vihastuks (ta on püha loom).* (N11). *Festival on. Tantsitakse, süüakse. Ise pole kunagi olnud.* (N7).

Mida õpetatakse kodus ja koolis kristlusest, handi traditsioonist ja kas vanemad lastega räägivad usuasjadest?

Vanemad õpetasid lastele määrusi, et tuld ja metsa peab austama. Kas sellega saavad lapsed kaasa keelud ja käsud, mille algne, kultuslik sisu on kaduma läinud? *Tuli on püha. Loodust peab hoidma. Kodus räägitakse küll. On piirangud, mida ei tohi teha ja õpetused. Koolis ei räägita midagi.* (M13). *Tuld peab austama. Metsa peab austama. Vanemad õpetavad*

kombeid. Koolis ajalootunnis räägitakse Jeesusest Kristusest. (N8). Kodus õpetatakse, et loodust on vaja hoida. Tuld peab austama. Koolis õpetatakse Jumalat, kommetest. (N12).

Kahele lapsele kaheksast ei rääkinud vanemad midagi ja nad ei teadnud, kas koolis sellest õpetatakse: *Kodus ei õpetata midagi sellist. Ei tea, koolis pole küll kuulnud sellest. (M7).* Kolmele lapsele õpetati kodus lisaks traditsioonile ka kristlusest ja koolis samuti nii traditsiooni kui kristlust: *Õpetatakse handi traditsioone ja õigeusu kristlust. Jeesus on Numi-Toorumi poeg. Koolis õpetatakse traditsioonilist usku. Mõnikord käib õigeusu preester. (N11). Kodus õpetatakse natuke traditsionaalsest usust. Õpetus taassündimisest ehk reinkarnatsioonist. Koolis õpetatakse Yamali traditsioonidest, kultustest, šamanismist, headest ja kurjadest vaimudest. (N10). Jah, kodus räägime handi keeles. Õpime usuasju, kristlusest mitte eriti. Põtru ohverdatakse. Koolis räägitakse Piiblist, õigeusu kirikust. (N7).*

Kuhu lähevad inimesed pärast surma?

Kaheksast lapsest neli, kes olid kodus või kooli kuulnud kristlusest, väitsid kindlalt, et peale surma lähevad inimesed taevasse, üks neist ka täpsustas: *Taevasse Jumala juurde. (N7).* Üks laps, kes polnud kuulnud koolis ja kellel kodus neist asjus ei räägitud, vastas et ei tea (M7). Kolm vastasid et teise ilma: *Ma ei mõtle sellele. Pigem sünnivad uuesti kui taevasse lähevad. (N10). Lähevad elama teise ilma. Elu on nagu kool. (N14). Teise ilma. (M8).*

5.4.3 20- 30 aastased

Kolmel inimesel olid lapsepõlves raskused seoses lähedase inimeses surmaga, üks kartis pimedust ja üks loomi. Üks ei kartnud, kuna teadis kuidas käituda.

Kaks vastanutest kasvasid üles tundras ja nende vastustes kajastus selgesti vanemate nõu raskustes toimetulekuks: *Kartsin metsloomi. Kasvasin tundras üles. Vanemad õpetasid kõvasti rääkima, et kisaksin üle metsa. Torm oli mägedes. Olime vennaga. Kui keegi on kõrval, on rahulikum. Vend magas rahulikult, vaatasin teda ja jäin ise ka magama. (N14). Kasvasin tundras. Ei kartnud. Õpetati, et kui looma näed, ei tohi kohe joosta. Metsas pidi üks*

sokk jalga panema, siis tulid alati koju. Ema õpetas. Isa õpetas, et minge sealt, kust tulite, tehke pulgakestega märgid maa peale. (N15).

Hirmust püüti jagu saada nii traditsioonilisi kui kristlikke teadmisi kasutades: Hirm pimeduse ees. Lihtsalt hirmsad vaimud käivad. Kodus on ikoonid ja kaltsu sees kujukesed, palusin neid. Ukse peale riputati hundisaba, et pahad vaimud ära läheksid. Panime ikoonid ja palusime. Saime abi. Vanemad õpetasid, et kui on raske, tuleb palvetada. (N16).

Loodusnähtuste ees ei tuntud hirmu, vaid käituti vastavalt sellele, kuidas oli õpetatud: Äikest ei kartnud. Toas pidi alati küünal olema. Pidi põlema äikese ajal, siis ei löö äike sisse. Ebapuhas vaim tuleb puhastada, seepärast on välk. Panime küünla põlema ka kõik oli korras. (N13).

Kogemus lähedase surmast lahenes, kui oldi teadlik surmaga seonduvast, kui ei, siis jäigi lahendamata: Raskustes tahtsin olla üksinda. Elasin neid ise üle. Venna surma puhul tahtsin olla omaette. Inimesed lähevad peale surma Jumala juurde. Jumalast kuulsin esimest korda, kui kooli tuli vaimulik ja rääkis. Jumala poole ei saa pöörduda. Parem on asjad ise korda ajada. Pühapaigast mööda sõites olen visanud münte ja olen asjad korda saanud. (M9). Vanaema suri. Tundsin puudust. Teadsin, et tema hing inkarneerub. Toodi ohvreid. Isa käis pühakojas. Tule ette ja vette pandi ande. Läksin õe juurde, isa polnud vaja. Tahan kurvana üksi olla. Läksin jõe äärde ja mõtlesin, et läheb paremaks. Kuidas ma edasi lähen? Kus on selline ühiskond, kus inimesed üksteist mõistavad? Koolis ei õpetatud traditsioonilisi asju sel ajal. (N17). Isa kaotus oli raske. Ei leidnud vastust sellele. Ootasin teda tagasi. Esimene nädal ma ei mõistnud. (N13).

Erinevalt eelmistest vanusegruppidest tulevad siin esile ka põlvkondade erisused. Siin võib näha lapsepõlverõõme traditsioonilises kasvukeskkonnas ja nõukogude koolipoliitikat, eriti tundrast pärit laste suhtes: Meile õpetasid vanemad lugusid lõkke ääres, muinasjutte (isa, vanaisa). Koolis ei teadnud ma alguses (6 a) ühtegi venekeelset sõna. Handi kleit oli seljas ja keelati ära, teistel olid vormid. Poole aastaga oli keel selge. 7. aprill on Varesepäev. Lastele on see rõõmus päev, vanemad panid meile kaltsud puu otsa, kus oli magusat. Me jooksisime ja olime rõõmsad. (N15).

Küsitletud handid on ühelt poolt oma traditsioonidega tugevasti seotud ja teiselt poolt on teadvus kristlusest täiesti olemas. Käesolevast uurimusest ei selgu, milline on proportsionaalne suhe kahe usundi vahel, küll aga peegeldab see pisut tänapäeva laste kasvukeskkonda ja aitab mõista lapse maailmapilti: *Olid pühad iidolid. Kummardame neid. Toome ohvriks toiduaineid, põdra. Tegime tule ja võtsime nartast rebasenaha, ikoonid. Narta on alati tšummi taga. Naisterahvas ei tohi narta peale istuda. Kui tütarlapsed saavad naiseks, siis nemad ka ei tohi. Lapsed ka ei tohi. Kui on tuuline, siis põletatakse pardisulg, koos põhuga tules ja öeldakse: Et pardid tuleks, ja et rohi tuulega ei kõiguks. Kui inimene sureb, tehakse nukk, pannakse seep, vesi ja see seisab viis minutit. Siis on see nukk laua juures, sööb meiega, õhtul ka sööb. Siis suudleme ja paneme kaltsu sisse magama. Nad nagu elavad meiega. Kui on naine, siis hoiame nukku 4 aastat, kui mees, siis 5 aastat, seejärel paneme kuuri ja ei puutu enam. Inimene sureb, siis tõstetakse kirstu. Kui oled olnud hea tema vastu, siis tõstad kolm korda, kui on olnud halbu asju, siis ei lasta ligigi. Meestel on eraldi pühapaigad, käivad kord aastas. Ainult poisid võetakse kaasa. Tuli on püha, annab sooja. Tundras on prügiaugud, mis hiljem kinni kaetakse. Kõik on puhas, kui lahkutakse. Teevad ise põdraservedest rehad. Tulle pannakse taldrik, kui on keegi lahkunud. Iidolitele tuuakse ohvreid. Kui tüdruk saab neitsiks, siis ei tohi üle asjade astuda, eriti meeste asjade. Kui astub, siis peab soobli nahaga suitsutama kuu aega peab käima selle suitsuga, et puhastuda. Iidolitele kummardutakse 3 korda, vesi keeb katlas ja viskame sinna mündi, siis valame selle vee tulle. Hiljem see riputatakse kase või lehise otsa. 15 kilomeetrit Pitljarist on pühapaik, igal perel on oma puu. Pühapaigast mööda sõites paadiga visatakse münt vette, et oleks kaitset. Et üle vee minna, peab ohverdama, isegi üle jää ja üle maa. Metsas on kuju, mille ümber on palju münte. 2. augustil ohverdatakse tundras 3 põtra, nahk riputatakse kõige kõrgema puu otsa koos koljuga. Kondid maetakse maha, et oleks õnne ja kaitset. Lapsed on alati kohal, siis lapsed õpivad sellest. Kui mees läks linna, siis pandi pulgale, mis oli otsast lahtine, teine pulgake risti vahele, kui tükk lendas ukse poole, siis tuli mees varsti tagasi. Võib arvata ka niidiga. Seitsmekordne niit keerati ümber sõrme ja kui hargnes pärast sirgelt, siis tuleb mees ruttu, kui tekib ring, siis on mees kuskil kinni. Mõnes tundras on ristiga riie, üleminek kirikutavadele (Jeesus). Handid on oma iidolid maha jätnud. (N16).*

5.4.4 40- 85 aastased

Kaks inimest kartsid äikest, kahel oli hirm üksinduse ees, üks kartis pärast lähedase surma, kolmel olid raskused seoses nõukogude režiimiga, üks vastaja lahendas alati oma asjad ise ära.

Loodusjõudude ees oli selgelt näha hantidel kahte võimalikku alternatiivi – kas toetuti konkreetsetes olukorras ratsionaalsele mõtlemisele või seostati see otseselt usulise maailmaga: *Isa käis kalal, olin kaasas, kontrollisime võrke. Äike tuli ja välk. Isa andis meile tarkust eluks, et loodusnähtustega tuleb rahulik olla. Tavaliselt rääkisin vanaemaga, kui oli raske. Isa ütles vanemale vennale, et tuleksime kaldale. Tegime onni ja istusime pool tundi, isa rääkis muinasjutte. Poole tunni pärast oli kõik läbi. (M12). Äikest kartsin. Vanaisaga püüdsime kala, olin 10 aastat vana. Vanaisa ütles, et prohvet Eelja räägib taevast. Sidusime kaltsu puu otsa. Hõberaha pidi ka vette viskama, mina seda ei näinud. Prohvet Eelijat peab kuulma, see on vanemate karm käsk. Prohvet on tulistel hobustel taevas. (M11).*

Hirmu puhul leiti nii ratsionaalseid lahendusi kui kasutati usulisi meetmeid (nii traditsioonilisi kui kristlikke), leiti ka alkoholist lahendust: *Kord olin Azovis ja eksisin metsa. Hirm oli. Raskusi ületame ise. Hirmudega tuleme toime ise. Ma läksin kõrvale niikauaks, kui hakkas kergem. Tihti pöördusin vanaema poole raskustes. Suhtlesime vanemate inimestega. Vanaema on ingel, kaitses meid. Ronisin puu otsa ja vaatasin, kus on jõgi. Eksisin uuesti ja ronisin uuesti. Ületasin hirmu ise. (N23). Vanemad jätsid üksi. Ma tahtsin oma ema ja isa juurde väga. Vanemad palusid iidoleid. Nad ei teadnud, kuidas elavat Jumalat paluda. Toodi ohvreid. Mind jäeti üksi vanaema, vanaisa juurde. Ma ei teadnud, kelle poole pöörduda. Ema ütles, et „keegi...on“ Iidolid hoidsin mind. Teadsin, et keegi hoiab mind. Vanemad rääkisid: „Jumal kaitseb sind“ Selliste sõnadega isa saatis mind alati kõikjale. (N21). Jah, hirm oli, kui keegi sureb. Kui surnu oli kodus. Vend suri, kartsin. Vaim käib eraldi nagu filmis (uuritav kordas seda neli korda järjest) Ei saanud magada. Kaua aega ei saanud. Hiljem võtsin pudeli ja sain rahu. (N20).*

Tundras elanud handi lastele tähendas koolimine hirme ja perekonnast eraldumist. Lapsed kas lihtsalt „harjusid“ ära, sest nende olukorras muud võimalust ei olnudki või kasutasid oma

usulisi teadmisi: *Tundras oli hirmus. Pidi kuueaastaselt kooli minema. Läksin internaati, raske oli ära harjuda. Meid aeti taga valitsuse poolt. Ei tohtinud handi keeles rääkida. Nukud, mis meil olid, pandi tulle ja põletati ära. Ei tea, kartsin, tahtsin ema juurde. Õppisin vene keele ruttu ära. Hiljem ei saanud arugi, kõik olid nagu venelased.* (N22). *Kasvasin üles tundras. Lastena kartsime venelasi. Nad tulid autode ja kopteritega meid kinni võtma. Me ei teadnud, kuhu end peita. Kui sõidad kaugemale, viskad mündi tee peale või vette – siis ei pea kartma. Mägedes oli kuristik, kartsin. Kuristikku kartes panid mündi. Hõbemündi peab panema. Rahu tuli ja ei olnud enam üldse raske.* (N9).

Kaks vastanutest lihtsalt leppisid oma raskustega, kuigi olid usulistest asjadest teadlikud: *Lapsepõlves olid kõrval vaimsed jõud. Mulle aga ei õpetatud vaimseid asju. Lootsin kõiges iseendale ja aitasin end ise. Eksinud ei ole. Raskusi eriti ei olnudki. Mõnel korral oli paadiga probleeme, kui keerised olid. Hirmud olid, arvasin, et keegi käib minu taga, eriti metsas. Pinge oli. Olid muidugi teatud vaimsed asjad. Kodus ju oli räägitud, et Jumal on olemas, hea ja halb on olemas. Muidugi olid jutud pühapaikadest, aga see on ebausk.* (M10). *Raske oli. Tegime lastena juba rasket tööd. Elasime Katravozi külas Priuralski rajoonis. Palju oli teha. Ei mäleta, kas mõtlesingi. Viskasin mündi vette. Tööd tuli ikkagi teha.* (N18).

Selles vanusegrupis on selgelt näha nõukogude aja piiranguid, mis pärssisid traditsioonide edasiandmist ja takistasid ka noorel inimestel elust rõõmu tunda ja haridust saada. Inimesed olid seotud oma traditsioonidega, kuid handi ja nõukogude massikultuuri kokkupuutel kasvasid lapsed kakskeelses keskkonnas. Kodus valitses handi ja koolis vene keel. Siis keelati handi keeles rääkimine üldse ära. Samas võib täheldada, et poliitiline surve tõi ka muutusi – majanduslikult oli kergem, kuna kolhoosid andsid tööd ja leiba ei pidanud enam kaugelt linnast tooma. Intervjuust kajastuvad kahe-kolme põlvkonna ajaloolised, poliitilised, majanduslikud ja usulised muutused, mis on nii tingivateks kui mõjutavateks teguriteks lapse arengus üldiselt ja ka usulises arengus: *Meil oli suur pere, seitse last. Kaluriküla. Sõtta viidi palju inimesi. Peale sõda läksin mehele. Vanemad olid harimatud. Vend sai sõjas surma. Väiksena viskasin münte vette. Sõda oli ja käisime päeval ja öösel kalal. Palju tööd. Vaba aega ei olnud. Käsitsi tuli aerutada. Hiljem tekkis vabrik. Oli väga raske, 500 grammi anti leiba, õli – 300 grammi naistele ja 400 lastele. Vanemad tegid reedeid. Olen üksi kõigist alles jäänud. Lapsed olid väikesed ja ei saanud üldse aidata. Plaani täitmine oli nii range, et*

polnud muid tegemisi aega teha. Handi keeles õppisin, siis vene keeles. Suviti ei olnud puhkust. Kala viidi Moskvasse. Kala enam ei ole. Mootoreid ei olnud. Võrgud tehti ise. Aksarkas olid tegijad. Voolu ei olnud. Kalarasva põletati õlilambis, et valgust saada. Isa õpetas lastele tarkust. Kui juba jalge peal kõndisime, pandi tööle ja õpetati võrke panema. Vara tööle, magama hilja. Ainult töö. Meile vaimsetest asjadest ei räägitud. Ei mingit puhkust, ainult tormi ajal. Kui plaani ei täitnud, siis saadeti minema. 10 korda panime ööpäevas võrke. Linnas käisime ainult jahu toomas. Istusime külas (jõel) ja kalal (töö). Lapsed kasvasid kodus, pere pidi ise vanureid hoidma. Külas oli põtru ja sai ka nahku. Leib tehti ise. Kolhoosiga tuli ka pagarikoda. Enne sõda toodi Salehardist leiba. Külas olid venelased, komid, neenetsid, handid. Handid läksid teisele rahvale mehele. Mehele mindi suvaliselt, kes kuidas heaks arvas. Sõda oli mehed ära võtnud. 16-aastaselt viidi mehed minema. Pered elasid eraldi. Suguvõsa hoidis ikka kokku, ehkki abiellumisega liiguti teistesse piirkondadesse. Peale sõda läks elu paremaks. Tekkisid külmhooned kolhoosides. Hobustega veeti heina. Lehmad andsid piima. Ikoon – handi keeles pole sellist sõna. Salehardist oli ikooni kallis osta. Raha ei olnud. Talongide eest anti seepi, suhkrut, kõike 500 grammi. Küsisin, et andke rohkem, anti 800. Lastel ei olnud üldse aega. Puid pidime tegema. Saed ja kirved olid olemas. Pitljari elame juba 30 aastat. Vanasti köeti lehistega. Oli kaks tuba. Sääskede vastu oli suits ja paksud riided. Praegu oleme kolmandas majas. Peale tööd õppisin 2-3 aastat õhtukoolis. Ega ei meeldinud vene keel. Raske oli ikkagi. Tjumenis olen palju käinud tuusikuga sanatooriumis (lennukiga). Hantidel ei ole jõule. Uuel aastal tehti koosolek kalurite ja põdrakasvatajate vahel, pidulauda aga ei olnud. Üritusi ei tohtinud teha. 7. aprill on Varesepäev – rahvuspüha ja kevade tulek. Esimene vares tuleb. 2. august on Eeljäpäev – üleminek, suve keskpaik ja augusti algus. Vasikad on jalgadele tõusnud ja võivad üle jõe minna. Olime ise kogu aeg tööl. Nüüd on kõik rohkem küladesse kolinud. Vesi tuli jõest ämbritega tuua. Käisime jala. Orienteerumine käis päikese järgi. Saunad olid enne sõda külades olemas. (N18).

Nõukogude ajal oli võitlus, ateismi propageeriti. Kui perestroika tuli, võis jälle hakata handi keeles rääkima. Mind hakkas nii huvitama, milline on handi kultuur, milline vene kultuur, mille poolest handi kultuur erineb vene kultuurist. Huvitav oli see, et kui üles kasvasime, siis olid mõned asjad venelastel samad, näiteks vanemaid peab austama jne. Praegu on raske

leida puhas handi kultuurset käitumist. Vene kultuur avaldas tugevasti mõju. Muidugi oli palju head ka. Eriti huvitas mind hantide maailmavaade. Kui uurida kultuuri, siis hakkad ka rohkem puhtalt mõtlema. Muidugi on külades puhtamad maailmavaated, kuidas lapsed mõtlevad. Aga paljud lapsed on oma mõtlemiselt ikkagi samasugused, nii vene kui handi lapsed. Handi lapsed ei puutunud seeni. Handid ei söönud üldse seeni, vaid jätsid loomadele. Umbes kolmkümmend aastat tagasi hakati seeni sööma, venelaste keskel. Aga söödi kala. Meil on eriti püha kala – haug. Meie naised, niipalju, kui ma mäletan, kunagi ei lõika (puhasta) haugi. Kord olin ma kokk, mind kutsuti süüa tegema, mul läks meelest ära, et haugi ei tohi lõigata. Siis nad küsisid: „Kes lõikas?“ Siis ma valetasin, et keegi venelane puhastas. Meil on kõik lapsed teadlikud, ka 12–13 aasta vanused teavad, et haugi ei tohi naisterahvas puhastada. Haug on meil ikkagi püha esivanemate hoidja. Lutsu ka ei tohi lõigata. Ainult mehed lõikavad. Toorest haugi naised ei tohi süüa, külmutatud ka ei tohi. Olid kõiksugu seadused, neid pidi täitma. Vahepeal on need läbi lõigatud. Mis on juhtunud? Muidugi on raske. Kasvasin ju tundras. Vene keelest ma ei teadnud midagi. Elasime suvekojas, seal õuepeal oli kolle, oli püha. Sinna kõrvale ei tohtinud panna igasugu asju, ja sealt ei tohtinud üle astuda. Vene lapsed mängisid ja jooksid, nad ei teadnud midagi, meid aga jälgiti, et me ei puutuks. Mõned käivad seal puhkamas. Lapsed jooksid ja ronisid. Siis tuli keegi ema ja pahandas: „Mis te siin teete!“ Ja neil lastel läksid käed ja jalad paiste. Tuli oli püha. Puud korjati ainult kuivad. Tooreid ei tohtinud panna, see on varasest lapsepõlvest nii meeles. Need lapsed, kes on saanud tundras kasvatus, on palju viisakamad kui külalapsed. Palju kuulekamad. Külalapsele keelates, küsivad nad kohe „Miks ei tohi?“ Venelased võivad, miks meie ei või. Aga tundralastel on teistsugune kasvatus. Last ei kasvata mitte ainult isa ja ema, vaid kõik sugulased. Kui kaheksa-aastane handi tütarlaps õmbles kleiti nukule, siis ema vaatas, kuidas ta õmbleb, kas õieti või mitte. Siis võttis ema vaikselt üle ja näitas, kuidas teha. Isa tuli ja parandas ära, kui vaja. Kõige enam elavad vanemad lastele eeskujuna. Eeskuju ongi kasvatus. Näiteks, kui inimene ära suri, teavad lapsed varakult juba, kuidas midagi tuleb teha. Kui laps sündis, siis kohe on teatud kombel, mida teha. Minu ema oli ämmaemand. Ta tegeles ka kultusega. Suguvõsast võis keegi ammu surnud mees uuesti sündida mõnes lapses. Mehed tulevad 5, naised neli korda tagasi. Üks, kes tagasi tuleb, on täpne koopia sellest inimesest. Matusekombel on hirmsad. Surnuaial käies peab täpselt

järgima reegleid. Pukon-anki on naine, kes lõikas läbi nabanööri, ämmaemand. Poisile pannakse kingituseks vibu ja nooled, tüdrukule õmblemiskomplekt. (N22).

Mõned hügieeniga seotud tavad (praht panna maa sisse või põletada; musta vett ei tohi jõkke valada) olid kõrvuti usuliste tavade ning tabudega. Rituaal võib aja jooksu muutuda „tühjaks“, algne sügavam sisu võib kaduda ning järele jääda väline vorm, mida ei pruugita kuigi tõsiselt võtta. Lapsed ei põhjendanud looduse puhtana hoidmist vaimude või muu üleloomuliku kartmisega, vaid nentisid end olevat looduse varustada (loodusrahvas). Siinkohal võib olla mõtlemine paari põlvkonna jooksul muutunud.

Matusekombed pole suures plaanis muutunud. Kui külades rahvariideid eriti ei kanta, siis matused peetakse vastavalt kommetele. Kui põtru ei ohverdata (tundras ohverdatakse), siis ülejäänud komponendid on olemas: *Matustel peab olema tark inimene, kes tõstab ja korraldab asjad. Surnu pidi 3 päeva kodus olema. Põdrarasv keedeti tassis ja kui jahtus, siis vaadati (surnu juures), kas surnu kardab edasi. Surnu haul on nukk viis aastat, hiljem pannakse kuuri. Kui tahad teada haiguse kohta, arste ei tohi uskuda, tehti nukk ja valati rasva peale. Rasv valati sinna kohta, kus oli valus, kuidas rasv valgus sinna, seal olid terved osad. Karupea ja nahk. Kui keegi varastas, siis tuli karu pea ees vanduda ja aasta jooksul karu maksab kätte. Pühapaigast mööda sõites peab mündi kindlasti vette viskama, et kaitset oleks. Metsas peab päikese järgi käima. (N20).*

5.5 Pöördumine üleloomuliku poole

Mõned väitsid, et pöörduvad Jumala poole (või et neid on õpetatud pöörduma) ja teised ütlesid, et „Jumala poole ei saa pöörduda“. Kui teoreetilises osas leidis käsitlust traditsiooniline handi kultuur ja kristluse levik hantide seas, siis tehti seda eesmärgil, et näidata, kuivõrd järjekindlalt on püütud kristlust (õigeusku) põlisrahvaste seas juurutada ja kuivõrd kindlalt on handid sellele vastu seisnud, kuni valitsus muutis suhtumist põlisrahvastesse. Kui valitsus lõpetas kristliku misjoni toetamise, jäid ka handid rohkem oma

traditsioonide ja uskumuste hooleks. Kui mõnes koolis oli kümmekond õpilast, siis kaks neist olid handid. Selliselt on ristiusustamine kulgenud mitmete põlvkondade jooksul. Hantide uskumustes on selgelt näha kristlikke elemente: *Viskasin münte vette, kui pühapaigast mööda sõitsin. Hõbemünt peab olema. Kui oli äike, siis meid rahustati, et olen tasa. Vanaema nokitses alati midagi ja rahustas meid. Esimene äike tähendas midagi vanadele taatidele. Vanaema ohverdas toiduohvrit tulele. Münt pannakse puu otsa – palume kaitset, tervist, et haigused ei tuleks. Püüame neid kombeid säilitada ja edasi anda. Kask on püha puu. Tuli oli eriline – soojus, toidu valmistamine, kuivatame riideid. Maa, vesi, tuli on kõige tähtsamad. Tule ette pannakse pits kanget jooki või toitu. Tuli peab olema all (ahi köeb). Matustel pidi kolm päeva lamp põlema. Jumalat kummardame vaimselt, pühas nurgas. 3 korda kummardame ja teeme ristimärgi. Vanaemal oli ikoon. Vanaema oleks võinud meile rohkem üle anda, kuid Nõukogude ajal ei tohtinud handi keeles rääkida. On ka Piibel. Vanas Testamendis on mõned elemendid seotud handi traditsioonidega. Vanemaid peab austama. Vanemate eeskuju oli tähtis. Praegu on palju muutunud. Sõbralikkust oli rohkem, külalisi käis, kui telekat veel ei olnud. Oli palju lilli, vanemaid inimesi aidati. Loodus oli ilus, tehti koos tööd. (N23).*

Vanaema õpetas mind münti panema puu otsa. Hõberaha. Pühapaigast mööda sõites viskasin münti vette, et soov täituks. Igal suguvõsal on püha olevus, kes kaitseb ja kelle poole saab pöörduda. Igal suguvõsal on oma kombed. Olen kasvanud kalurite suguvõsas. Käisime ka jahil. Täiskasvanud inimesed käisid pühapaigas. Lapsena ma ei käinud. Ainult mehed võivad seal käia. Kui ma vanemaks sain, siis isa viis mind sinna. Vanemate eeskuju on tähtis, mida vanemad ees teevad, seda teevad lapsed järgi. Isa tegi alati tööd, ma pean ka pojale olema eeskujuks töös. Tuli on eriline, ahi on ka püha. Pidupäevadel, enne lauakatmist pannakse laud pühapaiga poole (sellise nurga alla, mis on pühapaiga poole). Osa toitu tõstetakse tule äärde või ahju juurde. Kummardame tuld, sest tuli on püha, annab sooja ja saab toitu valmistada. Kui inimesel on raske, siis mäletan vanaimiesi, kes ütlesid, et raskustes peab lähenema asjale rahulikult, läbimõeldult. 2. august on Eeljäpäev, mida kalurite külas ei tähistatud eriti. Koolis keelati rääkida handi keeles. Nõukogude Liidu plaanimajandus lõikas traditsioonid läbi, väga vähe sai edasi anda. Nõukogude ajal olid komsomolid, pioneerid, oktoobrilapsed, kes andsid meile stabiilse eluvaate ja edasipüüdlikkuse elus. (M12).

5.6 Empiirilise uurimuse kokkuvõtteks

Ei saa öelda, et üks handi küla oleks kristlusest enam mõjutatud, kui teine. Mõlemas külas nimetati nii traditsioonilisi kui kristlusega seotud teadmisi ja mõisteid. Pigem peegelduvad vastustes kodus, koolis, külas ja kogu ühiskonnas toimuvad protsessid ning nende omavahelised seosed, mille keskel lapsed kasvavad. Need kodud, kus traditsioone õpetati, tundsid ka lapsed kombeid, need kel oli olnud kokkupuude kristlusega kas kodus või koolis, oskasid ka seda väljendada.

Kui küsida kokkuvõtteks, millised lapsed toetusid raskustes traditsioonilistele uskumustele, millised kristlusele, siis selgus, et 35st vastanust toetusid 17 traditsioonilistele uskumustele, 2 kristlusele, 2 mõlemale, 14 ei toetunud kummalegi, vaid püüdis olla lihtsalt üks või vajas teiste inimeste seltskonda. Need, kes toetusid traditsioonidele, olid saanud vanematelt vastava ettevalmistuse või lihtsalt teadmised. Need, kes toetusid kristlusele, kasutasid samamoodi vanematelt saadud teadmisi. Kes ei toetunud ei rahvatraditsioonidele ega kristlusele, olid pärit kodudest, kus traditsioone edasi ei antud ja kus ei tuntud ka huvi esivanemate pärandi vastu. Need, kes toetusid nii traditsioonilisele handi usundile kui ka kristlusele, kasutasid lihtsalt seda, mis neil antud olukorras olemas oli.

Handi kodudes olnud ikoonid olid pärit juba vanavanemate ajast. Raskustes võeti välja nii ikoonid kui ka kujukesed kaltsude sees. Kuigi rajoonikeskuses on õigeusu kirik olemas, käib preester seal üle nädala ja küladesse ta ei jõua. Erandina võib öelda, et õigeusu preester ristas Pitljari külas 30 inimest. Protestantlikud misjonärid on külastanud seda rajooni viimasel viiel aastal. Uurimustulemused näitasid lapse valikuvõimalust alternatiivide vahel. Traditsioonid, mis olid kujunenud või kahanenud, olid lastel selgesti olemas, kristlikud mõisted samuti. Need, kes ei kasutanud kumbagi, ei olnud ka nendest alternatiividest eriti teadlikud.

Kuigi vanemad olid rääkinud matusekommetest, ei olnud nad lastele rääkinud surmast ja mitmel lapsel jäi see küsimus selgusetuks. Lapsed, kes olid kaotanud lähedase inimese, kartsid surnut kõige enam. Siin on handi uskumuste juures laste jaoks lahendamata küsimus. Kui varasematel põlvkondadel olid rituaalid, mis seletasid vaimumaailma ja füüsilise maailma

suhted kultuse kaudu ära, siis on praegu küll need suhted olemas, kuid kultuslik pool on lünklik või puudub üldse (näiteks enamasti ei ohverdata põtru). Lapsel tekib aga küsimus: kuhu läks mu vend või õde? Osa uuritavatest ütlesid, et inimesed lähevad pärast surma taevasse, kaks tunnistasid inkarneerumist, osa ei teadnud. Kui Hay ja Nye uuringus (1988) olid lapsed positiivselt surmast rääkinud, siis handi laste puhul seda ei saa öelda. Coles (1990) väitis, et spirituaalsus on lapse elu keskmeks. Küsitletud handi lapsed olid enamasti teadlikud või seotud traditsiooniliste uskumustega. Enamus lapsi teadis, et mündi võib puu otsa riputada, vette või lumme visata, liivase tee peale panna. Erimeelsusi oli mündi värvuses. Need lapsed, kes ära eksisid, leidsid tee üles märkide järgi, milles väljendub põhjarahvaste tarkus orienteerumisel. Kaks last panid saapa või soki teise jalga ja see on seotud handi uskumustega. Siit järeldub, et handi laste puhul on spirituaalsus elu keskmeks, kuid seda vaid juhul, kui vanemad on selle spirituaalsuse neile edasi andnud.

6 KOKKUVÕTTEKS

6.1 Handi laste usulisest mõtlemisest

Käesolevas töös tehti katset uurida handi laste usulist mõtlemist selle seostes keeruka kultuurikontekstiga, mis hantide juures valitseb. Kuna teadaolevalt pole ei hantide ega teiste Siberi rahvaste laste usulist mõtlemist ega seda tingivaid ning mõjutavaid tegureid varem uuritud, siis oli käesolevas töös võimalik toetuda vaid üldistele arengupsühholoogias olemasolevatele teadmistele mõtlemise, eriti muidugi usulise mõtlemise arengust lastel, ning töö autori poolt kogutud empiirilisele materjalile. Viimase moodustasid handi laste ja täiskasvanute vastused ankeediküsimustele ning misjonäridelt ja teistelt oma tegevuses handi lastega kokku puutunud inimestelt kogutud teated.

Psühholoogia poolt on käesoleva uurimuse üldteoreetiliseks aluseks nn kultuurilis-ajaloolise psühholoogia koolkond, mille vaadete kohaselt on igas kultuuris olemas semiootilised (märgilised) vahendid selles kultuuris olemasolevates tegevustes ettetulevate ülesannete lahendamiseks. Need „mõistuse tööriistad” õpetatakse lastele selgeks, andes neile sel viisil kätte vahendid antud kultuuris toimetulemiseks. Õeldu käib muidugi ka usulise mõtlemise kohta, millel on omad, teiste mõtlemisviiside omadest erinevad funktsioonid. Oli üsna loomulik küsitleda uurimuse käigus hante nende olukordade kohta, milles nad on lapsena kasutanud usulist mõtlemist. Nii oli võimalik saada teatud ülevaade niihästi usulise mõtlemise funktsioonidest handi lastel kui ka selle iseloomust. Teame nüüd üht-teist sellest, missugustes

olukordades ja mis viisil ilmneb handi lastel usuline mõtlemine. Eriti tihti otsisid vastuseid lapsed siis, kui olid eksinud, üksi jäänud, või kaotanud lähedase inimese.

Töös on kirjanduse põhjal üksikasjalikult kirjeldatud ajaloolisi, sotsiaalseid ja kultuurilisi olusid, mis on hantide juures varem valitsenud ja praegu valitsevad. Käesoleva töö seisukohast on oluline teada, et koolis saavad lapsed ettevalmistuse teistsuguseks eluks kui see, mida nad tavaliselt tegelikult elama hakkavad; et emakeele rääkimine ja oma kultuuri traditsioonide, sealhulgas usukommete viljelemine oli pikka aega võimude poolt karistatav ning mõnitatav; et kristianiseerimine jäi n-ö pooleli; et kokkupuuted kristlusega on praegustel lastel täiesti teistsugused kui need olid nende vanematel tol ajal, kui nemad lapsed olid; et emakeel ei ole praegugi Handimaa koolides mitte õppekeel, vaid üks õppeaine teiste hulgas, jne. Kogutud materjalist selgus muuhulgas, et laste teadvuses eksisteerivad koos kodus omandatavad totemistlikud kujutelmad ja vaimulikelt ning misjonäridelt õpitavad kristluse alged. Tasakaal võib eri lastel olla kas ühe või teise kasuks vastavalt kodusele ja koolis toimuvale kasvatusel ja õpetusel. Oluline on märkida, et ei lastel ega täiskasvanutel ei täheldanud me kordagi konflikti totemistlike kujutelmade ja ristiusu vahel.

6.2 Järeldused ja soovitused edaspidisteks uurimusteks

Antud teema võimaliku jätkamise puhul peaks looma korrastatum süsteem ja üks võimalustest on käsitleda ühes töös läbi nelja valdkonna: *psühholoogiline* lähenemine- kas handi lapsed on erinevad lastest teistes kultuurides, ja vaadata nende arengut süvenenumalt; *sotsiaalne* lähenemine- sotsiaalne kontekst, millised on iseärasused, kuidas toimub sotsialiseerumine handi traditsioonilises kultuuris ja mis seda mõjutab; *teoloogiline* lähenemine- šamanismi, loodususundi, kristluse koos- või vastasmõju; *pedagoogiline* lähenemine- laste kasvatamine kodus, õpetamine enne kooli ja koolis, meetodilised erinevused erinevused traditsionaalse õpetamise ja koolis pakutava vahel.

Kitsamalt võiks uurida handi laste koolikonteksti. On uuritud vene lapse minekut eesti kooli ja ühe rahvuse minekut teise kultuuri, kuid hantidega seoses võiks uurida kitsamalt just kokkupõrget kahe keele vahel. Võimalik oleks uurida ka kogu pedagoogilist tegevust – kuidas handi lapsi kasvatatakse traditsiooni järgi läbi mängude ja füüsilise töö, mis on omane mitmetele põhjarahvastele. Hantide sellist kasvatust on põhjalikult uuritud. *Mängud teatud vanuses kasvatavad lapses ausust, julgust, teadmist olmest ja tööst, tahet võita vastane ja juurutavad traditsioone.*²¹⁸

Võimalik oleks võrrelda lapse üldist arengut handi kultuuris ja mõnes teises traditsioonilises kultuuris. Et aga antud töö otsis mõtlemist mõjutavaid või tingivaid tegureid, siis võiks jätkata uurimistööd tundras välitöödel ning püüda uurida tundraelanike laste mõtlemist, et seda võrrelda külahantide laste mõtlemisega. Käesolev põgus uurimus ei anna kaugeltki edasi seda, milline võiks olla mõttemaailmade erinevus. Kindlasti võiks oletada, et tundras pole informatsioonitulva ja aeg ei mängi sedavõrd olulist rolli inimese argielus, kuid põhjalikke järeldusi saab teha üksnes uurimustele tuginedes.

Neile küsimustele saab vastuseid üksnes handi külades ja tundras viibides, olles küsimused ette valmistanud ja vajadusel välja töötanud juhised, kuidas ja millises võtmes lapsi uurida.

Eraldi tasuks uurida religiooni teisenemise problemaatikat ja selle mõju rahvale. Kuidas on eri põlvkondadele mõjunud ühiskondlik-poliitiline surve ja kuidas on see avaldunud laste mõtlemises – kas sellel on ka positiivseid külgi?

218 <http://www.invur.ru/print.php?page=npot&cat=npub&doc=hanty>

SUMMARY

In the present paper, an attempt is made to explore the spiritual thinking of Khanty children in correlation with the sophisticated cultural context which dominates among the Khanties. Because factually there has not been research on the spiritual thinking of Khanty children and children of Siberian nations, and also no research on conditional and influential factors of spiritual thinking, the present work relies on what exists on general developmental psychology, especially of course the development of the spiritual thinking of children, and empiric materials the author has collected. This material is the result of surveying the Khanty children, adults, who responded to prepared questions and also from questioning missionaries and others who had gathered information from Khanty children.

The general basis for this research is from the psychology of so-called cultural-historical scholarship of psychology, the view that in every culture exists semiotic instruments for solving tasks which arise within that culture. These “instruments of the mind” are taught to children, providing them with instruments for subsistence in that culture. This is also about spiritual thinking, which has its own functions that are different from other types of thinking. It was quite natural during the research to ask the Khanties about situations in which they used spiritual thinking in childhood. In this way it is possible to gain an overview of the functions of spiritual thinking in Khanty children and of its character. Now we know something of the situations and the ways in which spiritual thinking occurs in Khanty children. Often children were especially seeking answers when they were lost, alone, or had lost a person who was close to them.

In this paper, based on literature, the historical, social and cultural conjunctures that have dominated, and continue to dominate, among the Khanties has been described in detail. One position in the current paper it is important to know is that in school children are prepared for a different life than they will actually live; that the native language and tradition of their own culture, including religious rituals, was for a long period subject to punishment and taunting, so that Christianizing came to an end; and that children's contacts with Christianity are absolutely different than what their parents experienced when they were children. For example, the mother language is not the study language at school but only one subject among others. From the collected materials we found, among other things, that in the children's awareness exist both the totemistic imagery acquired at home and the beginnings of Christianity from curate or missionaries. Children will make different choices, finding a balance between their upbringing, teaching in the home and in school. It is important to note that we didn't observe any conflict between totemistic imagery and Christianity by children and adults.

To continue this research a more constructive system is needed. One possibility is to explore using four perspectives: *psychological approach*- are Khanty children different from children in other cultures, looking at the development of the child more deeply; *social approach*- in the social context, what is the peculiarity, how does socialization proceed in traditional Khanty culture and what affects it; *theological approach*- samanism, natural belief, Christianity and their co-influence or influences on each other; *pedagogical approach*- the upbringing of children in their homes, teaching before school and in school, and the methodical differences between traditional teaching and teaching at school.

The context of school needs to be studied next. Among the Khanties the contact point of two languages should be studied. It is possible to make a research through the pedagogical approach- a Khanty child raised in the traditional way physically through games. This has been well studied. *The games in certain age teach honesty, courage, knowledge about everyday life, willingness to win the enemy, and help to introduce traditions.*²¹⁹ Also it is possible to compare a child's development in Khanty culture in general and in some nontraditional cultures. Therefore this paper tried to study the influential factors, based on the

²¹⁹[Http://www.invur.ru/print.php?page=npot&cat=npub&doc=hanty](http://www.invur.ru/print.php?page=npot&cat=npub&doc=hanty)

research of children in the tundra and the children who live in the villages. We may think that in the tundra there is no flood of information and that time does not play an important role in the daily life, but without research we cannot make absolute conclusions. Therefore it is necessary to spend time in the tundra and the villages with prepared questions, and we need to know how to conduct a survey among the children. In 2006 we were on the island of Pugolar, about 13 kilometers from Salekhard. There we visited Khanty fishermen, who lived on the island in the summer. Walking on the beach we could see drawings in the sand. The children had drawn a fish, a bird, and hearts with their hands in the sand, and these drawings were filled with pieces of thermoplast. Of course, Khanty children could draw on the paper how they could see the spiritual world and then we could compare these with the drawings of the children from the villages. We could study how their religious ideas had changed. We could see how the political pressure influenced each generation and we saw its impact on the development of a child's thinking.

KASUTATUD KIRJANDUS

Eesti ja ingliskeelsed allikad:

Baker, Colin, 2000, *Kakskeelne laps*, El Paradiso, Haridus- ja Teadusministeerium

Butterworth, George; Harris, Margaret. 1994, *Arengupsühholoogia alused*, Tartu Ülikooli Kirjastus

Erricer, Jane. Ota, Cathy. Erricer, Clive. 2001, *Spiritual education- Cultural, Religious and Social Differences*, Sussex Brighton Portland

Fisher, Robert. 2005, *Õpetame lapsi mõtlema*, Atlex, Tartu

Fisher, Robert. 2005, *Õpetame lapsi õppima*, Atlex, Tartu

Fowler, James. 1981. *Stages of Faith*, Harper One, Harper Collins Publisher, New York

Goldman, Ronald. 1968, *Religious Thinking from Childhood to Adolescence*, Routledge and Kegan Paul, London

Hay, David, Nye, Rebecca. 2006. *The Spirit of the Child*, Jessica Kingsley Publishers, London

Hirsijärvi Sirkka, Huttunen, Jouko, 2005, *Sissejuhatus kasvatusteadusesse*, AS Medicina, Tallinn

Kidron, Anti 2005, *Isiksus*, Mondo, Tallinn

- Leete**, Art 2001. *Põhjapõder arktilises kultuuris*, Eesti Rahva Muuseum, Tartu
- Leete**, Art. 2002, *Kazõmi sõda*, Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu
- Leppik**, Peep, 2000, *Lapse aarendamine ja õpetamise probleeme koolis*, Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu
- Leppik**, Peep. 1999. *Lapse arendamine on huvitav*, EKK Tallinn
- Leppik**, Peep. 2006, *Õppimine on tõesti huvitav*, Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu
- Lerner**, Janet. 1981, *Learning Disabilities*, Houghton Mifflin Company, Boston
- Mangs**, Karin; Martel, Barbro. 2000. *Psühhoanalüütiline arengukäsitus*, Tartu Ülikooli Kirjastus
- Oser**, Fritz. Gmünder, Paul. 1991. *Religious Judgement, a Developmental Approach*, Religious Education Press, Birmingham, Alabama
- Piaget**, Jean; Bärbel Inhelder. 1969. *The Psychology of the Child*, Basic Books Inc. New York
- Piaget**, Jean. 1930. *The Childs Conception of Physical Casualty*, Kegan Paul, London
- Piaget**, Jean. 1932. *The Language and Thought of the Child*, Kegan Paul, London
- Ratcliff**, Donald. 2004. *Children`s Spirituality*, Cascade Books, Eugene
- Roehlkepartain**, Eugene, King, Pamela. Wagener, Linda., Benson, Peter. 2006, *The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence*, SAGE Publications, Thousand Oaks, California
- Saar**, Edgar 2000. *Põhjajantide matusekommetest 20.sajandi viimasel veerandil*. Sator II. Eesti Kirjandusmuuseumi rahvausundi tööühm, Tartu
- Sarv**, Heno. 1994, *Soome-Ugri rahvad ja Venemaa*, Jaan Tõnissoni Instituut, Tartu
- Sõerd**, Juhan., 1992, *Psühholoogia kõigile*, Koolibri, Tallinn

Tamminen, Kalevi. 1991. *Religious Development in Childhood and Youth*, Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki

Terri, Meeta. 1968, *Lapse iseloomu kujundamine väikelapseas*, Valgus, Tallinn

Tulviste, Peeter 1984, *Mõtlemise muutumine ajaloos*, Valgus, Tallinn

Ungru, Nete. 2006, *Eelkooliealise lapse usuline mõtlemine*, Diplomitöö, EMKTS

Venekeelsed allikad:

Бауло, А.В. 2002 *Культовая атрибутика березовских хантов*, Российская Академия Наук, Сибирское отделение, Институт археологии и этнографии, Новосибирск

Быковский, В. 2005 *Дар Божий*, Литературная учеба, Москва

Валлон, Анри 2001 *Психическое развитие ребенка*, Питер, Санкт-Петербург

Выготский, Л.С. 1983, *Основы дефектологии*, Педагогика, Москва

Выготский, Л.С. 2006, *Психология развития ребенка*, Библиотека Всемирной Психологии, Эксмо, Москва

Выготский, Л.С. 2006, *Психология развития человека*, Библиотека Всемирной Психологии, Эксмо, Москва

Гаемзо, М.В.; Петрова, Е.А.; Орлова, Л.М. 2004, *Возрастная и педагогическая психология*, Педагогическое общество России, Москва

Ерасов, Б.С. 1997 *Социальная культурология*, Аспект Пресс, Москва

Ильина, И. В. 1996 *Ребенок в традиционной культуре салымских хантов*, Коми научный центр, Уральское отделение Российской академии наук, Сыктывкар

- Карьялайнен, К.Ф.** 1996 *Религия югорских народов*, Издательство Томского Университета, Томск
- Кулемзин, В. М.** 2004 *О хантыйских шаманах*, Отделение Фольклористики Эстонского Литературного Музея, Тарту
- Лукина, Н.В.** 1985 *Формирование материальной культуры хантов (Восточная группа)*, Издательство Томского университета, Томск
- Лукина, Н.В., Кулемзин, В. М.** 1992 *Знакомьтесь: ханты*, Российская Академия Наук, Сибирское отделение, объединенный институт истории, филологии и философии, ВО Наука, Новосибирск
- Лукина, Н.В., Рындина, О.М.** 1987 *Источники по этнографии Западной Сибири*, Издательство Томского университета, Томск
- Мартынова, Е.П.** 1998 *Очерки истории и культуры хантов*, Российская Академия Наук Институт этнологии и антропологии им. Миклухо-Маклая, Москва
- Пермяков, В.** 2000, *Ямал: грань веков и тысячелетий*, Русская коллекция, Санкт-Петербург
- Порублёв Н.,** 1994 *Культы и мировые религии*, Благовесник, Москва
- Рандымова, З.И.** 2004, *Оленоводческая культура приуральских хантов*, Издательство Томского Университета, Томск
- Соколова, З.П.** 1983 *Социальная организация хантов и манси в XVIII-XIX вв.* Российская Академия Наук, Институт этнологии и антропологии им. Миклухо-Маклая, Наука Москва
- Сязи, А. М.** 2000, *Орнамент и вещь в культуре хантов Нижнего Приобья*, Издательство Томского Университета, Томск

Талигина, Н.М. 2004, *Обряды жизненного цикла у сынских хантов*, Издательство Томского Университета, Томск

Interneti allikad:

http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3783/is_200604/ai_n17175499/pg_8

<http://www.invur.ru/print.php?page=npot&cat=npub&doc=hanty>

<http://arcticcircle.uconn.edu/SEEJ/Yamal/russianoil.html>

<http://www.erm.ee/?node=158>

http://www.sotsioloogia.ee/vana/esso3/5/tiia_oun_margery_moorlat.htm

<http://lib.sportedu.ru/press/tpfk/2004N4/p23-26.htm>

Muud väljaanded:

Horisont, nr 2, 1996, MTÜ Loodusajakiri

Horisont, nr 2, 2007, Lisaväljaanne, MTÜ Loodusajakiri

Põhjanaan, nr 9, 1991, Lasteajakiri

Трезвость и культура, nr 3, 1990, populaarteaduslik ajakiri, Moskva

LISAD

Lisa 1. Uurimisankeedid

1. HANDI LASTE USULISE MÕTLEMISE UURIMUS (6-11a)

Inimesed leidsid raskustes abi, kui nad mõtlesid oma olukorrale ning otsisid abi. (Lein, äraeksimine, hirm).

1. Kas sina oled olnud sellises olukorras?
2. Kuidas sa mõtlesid selles olukorras?
3. Kuidas asi lahenes? Millega lõppes?

Vanus	Sugu
Haridus	Küla

2. HANDI LASTE USULISE MÕTLEMISE UURIMUS (12-14a)

1. Oled sa kunagi ära eksinud ja kuidas sa abi said? Kas lootsid abi leida või palusid kedagi?
2. Millest (kuidas) sa mõtlesid, kui sul oli raske?

3. Millal ja miks on sul hirm ning kuidas sa siis mõtled? Kas sa palvetad (palud kedagi) või loodad, et asi laheneb?
4. Olid sa kurb, kui keegi suri? Kas vanemad rääkisid sinuga sellest?
5. Mida sa arvad, kuhu inimesed lähevad peale surma?
6. Miks peetakse karupeiesid?
7. Mida õpetatakse kodus handi rahvausust ja kristlusest?
8. Millistest usuasjadest räägivad sulle vanaisad või vanaemad?
9. Mida õpetatakse koolis handi rahvausust ja kristlusest?
10. Kas on võimalik paluda abi tulevikuks ette (siduda münt puu külge või ohverdada põtru)?

sugu	M	N
vanus		

Haridus

Küla

3. HANDI LASTE USULISE MÕTLEMISE UURIMUS (20-30a)

4. Inimesed leidsid raskustes abi, kui nad mõtlesid oma olukorrale ning otsisid abi. (Lein, äraeksimine, hirm). Mida te mäletate sellest ajast, kui olite laps?
 1. Kas sinul on olnud selline olukord?
 2. Kuidas sa mõtlesid selles olukorras?
 3. Kuidas asi lahenes? Millega lõppes?

Vanus	Sugu
-------	------

Haridus	Küla

4. HANDI LASTE USULISE MÕTLEMISE UURIMUS (40-85a)

Inimesed leidsid raskustes abi, kui nad mõtlesid oma olukorrale ning otsisid abi. (Lein, äraeksimine, hirm). Mida te mäletate sellest ajast, kui olite laps?

1. Kas sinul on olnud selline olukord?

2. Kuidas sa mõtlesid selles olukorras?

3. Kuidas asi lahenes? Millega lõppes?

Vanus	Sugu
Haridus	Küla

Lisa 2. Probleeme ajaloolisel ning sotsiaalpoliitilisel tasandil – milliseid muutusi on toimunud hantide uskumuste ning kristluse kokkupuutel üldiselt

Kristianiseerimine (Väljavõtteid V. Permjakovi raamatust „At the Edge of Millenium“)

Järgnev peatükk on tõlgitud Vjatseslav Permjakovi raamatust „Yamal: At the Edge of Millenium“ (2000, lk 358-379), ja tehtud kokkuvõtte vastavast peatükist.

Esimesed kokkupuuted põhjarahval kristlusega toimusid vene ajalookirjutajate järgi ilmselt umbes 12.-16. sajandil novgorodlaste ning rannaelanike kaudu, kes olid esimesed

õigeusklikud Obdorski kraisis. Kui ettevõtlikumad venelased hakkasid rajama 16 – 17 sajandil kindlusi ning kindlustatud asulaid, ei unustanud nad püstitada ka kirikuid ning palvemaju, mis sageli ehitati paganlike pühapaikade asemele. Juba aastal 1602 püstitati Obdorskis (praegune Salehard) õigeusu kirik.²²⁰ Obi alamjooksul hakati levitama õigeusku ja esialgu ristiti poliitilist eliiti. 1706. aasta 2. detsembri ukaasiga kutsus Peeter I kahte ostjaki (handi) vürsti pöörduma ristiusku, kusjuures pöördumise puhul võisid nad vabalt edasi valitseda. Vürstid keeldusid.²²¹ Järgmine tsaari ukaas sisaldas üleskutset leida tublisid munkasid või preestreid, kes läheksid ostjakkide (hantide) juurde loodusesse ning tooksid nad ebajumalate kummardamisest tõe juurde. Pöördunutele lubati ristimisel valget riiet ja leiba, aga need, kes ostjakkidest mässu tõstavad suure ukaasi vastu, tabab surmanuhtlus.²²² Juunis 1712 läks evangeelne grupp koos kasakatest kaitsesalgaga Berjozovo ostjakkide juurde ning kohalikele võimudele olid antud selged ettekirjutused, kuidas rahvad pidi saadetama kindlaksmääratud paika. Esimestel reisidel põletati Tobolskist Berjozovoni ostjakkide iidolid – Obi Vanake ja Vaskhani ning ristiti kolm ja pool tuhat ostjaki. Ostjakid põgenesid tihti ja asusid ümberkaudsetesse paikadesse. Kolmandal reisil (1714) ristiti ostjakkidest vürste ja aastatel 1740–1760 hakati ehitama kirikuid.²²³

Obdorsk jäi kristliku ja paganliku maailma vahele. Ostjakid ja samojeedid (neenetsid) korraldasid vastuhakke ning kättemakse ristimise eest ja nende arveteõiendamised olid julmad – Ljapinski kogukonnas tapeti kaks inimest, mõrvatuid mõnitati ja lõigati neilt kehaosi. Olukord halvenes veelgi, näiteks heideti naisi ja lapsi alasti lumme. Aastal 1722 tuli enam kui 120 samojeedi ning röövisid ristitud ostjakke, viisid ära 700 põtra ning põgenesid Põhja-Jäámere äärde. Samal aastal käis 130 samojeedi, kes rüüstasid ja põletasid kiriku ristitud ostjaki Semena Matvejeva linnakus ning tapsid mõned inimesed. Samojeedid rüüstasid ja tapsid ristitud ostjakke selle eest, et nad olid ära salanud esiisade usu.²²⁴ 1726. aasta katsed pöörata handid ristiusku ei kandnud vilja. Pärast suure „Siberi apostli“ Filofei Leshinski surma (1727) vaibus misjoneerimine ning paganlus hakkas vohama ning tugevnes. 1746. aastal nõudis Katariina II ukaasiga Obdorski ostjakke loobuma paganlusest ning võtma

220 Permjakov, Vjateslav 2000, *Yamal: At the Edge of Millenium*, lk 358

221 Ibid, lk 359

222 Ibid, lk 359-360

223 Ibid, lk 360

224 Ibid lk 362

vastupanuta vastu püha ristimine. Ostjakid ei nõustunud, neil polnud seda ka vaja, kuna elasid peamiselt tundras. Nad sõitsid Obdorskist minema, et mitte end võimude kätte anda.²²⁵

1830. aasta aruande järgi pöördus ristiuku enamik samojeede – 500 kuni 600 inimest, kes olid põgenenud Uuralisse, kuid ostjake ei suudetud pöördumisele tuua, sest nemad olid linnadest eemal ning seisid vastu, lubades venelased maha lüüa.²²⁶

Järgnevatel aastatel saadeti järjekindlalt Tobolski vaimulikust seminarist Obdorskisse kasvandikke, et edendada misjonitööd. Aastal 1846 saadeti karmi põhja Pjotr Aleksandrovitš Popov, kes organiseeris esimese kirikukooli, kus õppisid nii vene, kui kohalike väikerahvaste lapsed. Ta taotles ka luba misjonikiriku ehitamiseks väljaspool Obdorskit, et jõuda põlisrahvani.²²⁷ Loodi rändkirik, mis koosnes telgist, kus viidi läbi jumalateenistusi, aga edu ei olnud.²²⁸ Et saavutada tulemusi ja jutlustajad saaksid laiali sõita, muudeti taktikat ja otsustati hankida põtru, paat ning sõudjad. Peagi õnnestus misjonäridel läbida Obdorski äärne ala ning kohtuda ostjakkidega. Jumalateenistus (liturgia) viidi läbi ülesseatud telgiriide all ja vürst Taišin kandis ise Jumalaema ikooni. Märkimisväärne oli see, et keegi ei rünnanud jutlustajaid, ristiti ainult kaks last.²²⁹

Riigivõimud tahtsid vältida mässu ning püüdsid siluda põliselanike ning preestrite vahekorda. Kui misjonär Popov sai kuulda, et ostjakkidel on nukud (kelles elab surnud inimese hing ja mida kummardatakse), tahtis ta need viivitamatult ära viia ning hävitada. Siseministeerium otsustas aga, et need nukud ei ole „pühad,“ vaid nagu tavalised pildid ja käskis kohalikul politseil need nukud omanikele tagastada.²³⁰

19. sajandi lõpul reorganiseeriti misjonitöö ning määrati uus juht Hirinarkus (Šemanovski), kes kirjutas raamatu „Obdorski misjoni ajalugu 1854–1904“. Preester Siimeon Karpovi initsiatiivil seati ülesandeks, et uus palvemaja tuleb rajada Šurõškari jurtade juurde.²³¹

225 Permjakov, Vjatseslav 2000, *Yamal: At the Edge of Millenium*, lk 363

226 Ibid, lk 365

227 Ibid lk 366

228 Ibid, lk 368

229 Ibid, lk 369

230 Ibid, lk 369-370

231 Ibid, lk 373

Aastal 1894 ehitati Obdorskisse annetustest kivikirik, mida ei võetud põlisrahvaste seas omaks. Vana kirik oli asunud Polui jõe kõrgel kaldaseljakul ja on teada, et varem oli seal olnud pühapaik, kus ohverdati ning mida põlisrahvad pidasid omaks. Nad käisid ringiratast ümber kiriku ning viskasid katusele hõbemünte ja kalleid karusnahku. Aastal 1899 liturgia ajal, kui polnud kirikulisi, ohverdas umbes 15 samojeedi kiriku lähedal põdra.²³²

Septembris 1904 rajati misjoniühing, mis pidi aitama Obdorski misjonit levitades ristiusku põliselanike keskel, tõlkima vaimulikku kirjandust, varustama põlisrahvaid ikoonidega ning koostama neile õpikuid, hoolitsema põlisrahvaste vaeste ning vanurite eest. Peaaegu kõik ristitud ostjakid tulid palvetama vene Jumalat, nad seisid ja palvetasid Püha Nikolai kuju ees. Eriti tähtis oli ostjakkidele see, et lapsed saaks varakult ristitud, siis nad saaksid end kristlasteks nimetada. Kuid nad ei teinud abielulepingut ega loobunud oma matusekommetest st ei võtnud õigeusu matusekombeid vastu. Et mitte kaotada ristitud ostjake, lubasid õigeusklikud preestrid neil täita mõningaid kombeid, näiteks matta surnuid paadis.²³³ Ostjakkidele oli ristimine enda andmine vene Jumala, Russ-Toorumi, valitsuse alla. Sageli nimetati ka Nikolai-Toorumit ehk lihtsalt Nikolaid.²³⁴

Lisa 3. Laps traditsioonilises handi kultuuris. (Väljavõtteid I. Iljna raamatust „Laps traditsioonilises Salõmski hantide kultuuris“)

Antud alapeatükk on tõlgitud I. Iljna teaduslikust ettekandest „*Laps traditsioonilises Salõmski hantide kultuuris*“, mis esitati aastal 1996 Sõktõvkaris ja on ilmunud trükituna. Ettekanne põhines etnoloogilise uurimuse tulemustel, mis käsitlesid Salõmski hantide traditsionaalset majanduslik-kultuurilist olustikku ja mille eesmärgiks oli tuvastada peamisi kontseptsioone ja rituaale, mis on seotud lapse sotsialiseerumisega.²³⁵

232 Permjakov, Vjatcheslav 2000, *Yamal: At the Edge of Millenium*, lk 376

233 Ibid, lk 377

234 Ibid, lk 379

235 Ilina, N.B. 1996, *Laps traditsioonilises Salõmski kultuuris*, lk 2

Lapse sünniga seotud tavad ja kombetalitused

Lapse sünn, nagu paljud teised sündmused inimese elus, on tihedalt seotud Salõmski hantide juures traditsiooniliste ettekujutustega „teisest“ maailmast. Kogu sünniga seotud kombestik on suunatud lapse sidumisele sootsiumiga.²³⁶

Hästi on säilinud arhailised vaated „mittemaise“ lapse põlvnemisest. Vana-salõmski handid seletavad tänapäevani lastele: „Lapsi saadab Toorum (obiugrilaste kõrgem jumalus Num Toorum), aga Pukl-anki „nabaeit“ võtab vastu. Lõunatraditsioon seob lapse sündimise kingitusega *Anki Pugoselt*, kes on eluandja jumalanna, tule ema. Ühes pärimuses jutustatakse: „Handi pere küttis talvel jahisaaki. Sealsamas onnis sünnitas naine tütarlapse. Kord, kui ta istus kolde ääres, praksudes lendas tulest sädemeke ja sattus lapse peale. Peremees sai vihaseks, hakkas lõket kirvega raiuma ja lõke kustus. Kuipalju nad ka ei süüdanud, tuli ei ilmunud. Siis mõtlesid nad, et see pole sobiv koht ja otsustasid seda vahetada. Vahetasid kolm kohta, aga kuskil ei saanud süüdata tuld. Siis pöördusid nad vanasse kohta tagasi ja nägid naist verise küljega. „Mis sinuga juhtus?“, küsis temalt jahimees. Aga naine vastas: „Sa ise ju raiusid mind kirvega, kui ma tahtsin suudelda tüdrukut. Ma palun teid, kui te riietate uutesse riietesse ja asetate hälli tüdrukuga tulle, siis te pääsete, muidu aga külmute.“ Midagi ei olnud teha, vanemad riietasid lapse uutesse riietesse ja panid hälli tulle. Tüdruk põles naerdes ära.“ Arvatavasti kujutatakse selle loo süžee põhjal ette, kes on Anki Pugos, personifitseeritud tule kujul, kes ilmub „laste andjana“ ja säilitab mingi aja jooksul õigusi nende üle. Antud juhul jahimees polnud lihtsalt ebaviisakas tule vastu, vaid ka solvas Anki Pugost, kes andis lapsele elu, ja kandis selle eest karistust.²³⁷

Sünnitamise jaoks oli kindel koht. Tavaliselt toimus see eluruumi lävel, assotsieerudes traditsioonilise maailmavaate kohaselt maailmade piiriga. Uurijad on leidnud, et sünnitajale võidi teha spetsiaalne ehitis majast väljaspool, ehk sünnitused toimusid väljaspool „oma“ ruumi.²³⁸

236 Ilina, N.B. 1996, *Laps traditsioonilises Salõmski kultuuris*, lk 4

237 Ibid, lk 4

238 Ibid, lk 4

Lapse sidemele teispoelse maailmaga osutab paralleel matmiskommetega, sest ka sünnituse juures on lähisugulastel keelatud abistada. Kuna nad on ühe kollektiivi liikmed, siis on neil suurem oht kokkupuuteks esivanemate maailmaga. Seepärast ei tohi ükski neist sünnitajale abi osutada. Kui selline asi juhtus jahipidamise või küttimise ajal, siis kõik järgnevad tegevused võttis enda kanda ämmaemand (Puklan Anki – „nabaema”), kes oli valitud kõrvaliste inimeste seast. Iseloomulik oli see, et sünnituse juures eelistati pigem mehe juureolekut, kui naise ema oma.

Sünnitati sagedamini põlvili olles või kükakil istudes, seejuures hoiti kinni puulatist, mis oli kinnitatud lae külge. Selline olukord soodustas ämmaemanda arvates palju kiiremat ja kergemat sünnituse kulgemist. Korraldati maagilisi tegevusi, mis olid suunatud sünnituse leevendamisele (sõlmede lahtisõlmimine, mündi tulleviskamine ohvriks tulevaimule, patside lahtisõlmimine), kasutati ratsionaalseid võtteid ja meetodeid: ämmaemand masseeris sünnitaja kõhtu, hõõrus ristluud, lapse vale asendi korral võis ta seda parandada.²³⁹

Peale nabanööri läbilõikamist pesi ämmaemand last kasekäsna tõmmisega ja viis ta kuuma kolde juurde, ühendades sellisel moel vastsündinu „oma“ tulega. Huvitav on tava, mida talitatakse kohe pärast sündi lõunapoolsete hantide seas: koldes põletati nukk, mis oli valmistatud ristikujuliselt kinnitatud kaseokstest ja rietatud punast värvi põllega (Anki Pugose värv). Võib oletada, et nõnda tekkis omapärane vahetus – sündinud lapse asemel saadeti „lasteandjale“ Anki Pugosele and punastes riietes.²⁴⁰

Tagasiandmist Anki Pugosele või talle üleandmist kaitseks võib näha tavas, mille kohaselt puhastused riputati koos nabanööriga välja puu otsa. Ämmaemand asetas selle uude punasesse kaltsu keeratuna spetsiaalsesse kasetohust punutud pauna ja viis selle „naiste kohta,” mis asus kindlas paigas elamu taga metsas. Seal riputas ämmaemand pauna inimese kõrgusele puu otsa. Puu valik toimus uurijate sõnul lihtsalt praktilistel kaalutlustel: „Riputati kuuse või kase otsa, sellepärast, et kasel ja seedril pole väikseid oksakesi“. Teiste arvates sõltus puu lapse soost: „Poisslapse puhastus riputati seedrile, tütarlaste oma kasele“. Paun võidi riputada ka toomingale. Ainult haava kasutamine oli rangelt keelatud, kuna „see puu

239 Ilina, N.B. 1996, *Laps traditsioonilises Salõmski kultuuris*, lk 5

240 Ibid, lk 5

nutab ja teeb lapse rahutuks“. Vene mõjuga seletatakse seda, kui „pauna ei riputata, vaid kaevatakse maa sisse, et maa kasvataks lapse; kaevatakse kase alla ja kasele riputatakse kaltsukesti.“²⁴¹

Metsatukk, kuhu viidi puhastused, oli piirkonna naistel ühine ja seda loeti Anki Pugose pesitsuspaigaks. Mehed pidid sealt kaarega mööda käima. Puid, millel paunad rippusid, loeti puutumatuteks ja keelust üleastujaid karistati. Räägitakse, et üks mees Kajukovost otsustas keelatud metsas maha raiuda toominga, kuid juba õhtuks oli ta kätest ilma jäänud.

Kuni nabanööri eraldumiseni viibisid hantide arvates laps ja ema vaimumaaile veel väga lähedal ja neid loeti „ebapuhtaks“. Naine sõi eraldi nõust, ei vahetanud riideid, milles sünnitas, laps lebas ajutises kasetohust hällis. Kohe, kui nabanöör ära kukkus, puhastati ema ja laps, suitsutades neid nulukoore suitsuga või pestes kasekäsna tõmmisega. Riided ja häll viidi metsa ja riputati puu otsa.²⁴²

Teisel päeval pärast seda korraldati vastsündinu pidu (*puklanpore* – nabapidu), millele kutsuti sugulasi ja naabreid. Vaim-peremehele tehti kingitus: pühasse paika toodi poisslapse sünni puhul nool või valge riie, tütarlapse puhul värten või värviline riie. Kodus pakuti külalistele liha, kala ja küpsetisi. Osa toidust võtsid külalised ise kaasa, eriti kui sünnitaja oli ainus täiskasvanud naine peres ning polnud võimeline ise toitu valmistama. Tihti pandi lapsele sellel päeval nimi ja määrati kaitsevaim. Lõunatraditsiooni järgi valis kaitsevaimu välja šamaan, kes oli selleks kutsutud *puklanporele*. Vastsündinud poeglapsele kingiti põder, kes pühitseti kaitsevaimule palvega paremini last kaitsta. 10 aastat hiljem toodi see põder vaimule ohvriks. Vana-salõmi handid ristasid tihti lapse ja andsid talle vene nime. Ristiema (pirn-anki) ja ristiisa (pirn-iki) taotlesid tavaliselt ise ristimist ja sidusid vastsündinu endaga kogu eluks. *Puklanpore* ning ristimine kätkestas endas sotsiaalset sündi.²⁴³

Kolm esimest kuud oli laps hällis, mis oli valmistatud ühes tükis kasetohust, põhjast sile ning sirgete külgedega. Hälli seinu tugevdasid toomingavitsad, millele kinnitati mitu rihma silmustega. Nende rihmadega seoti laps hälli külge.²⁴⁴

241 Ilina, N.B. 1996, *Laps traditsioonilises Salõmski kultuuris*, lk 6

242 Ibid, lk 7

243 Ibid, lk 7

244 Ibid, lk 7

Kolmekuune laps pesti puhtaks kasetohu tõmmisega ja asetati puust hälli, mis oli valmistatud kahest seedrilauast. See häll oli nn seljatoega. Laps kinnitati sinna rihmadega, nagu ka kasetohust hälli puhul. Hälli vooderdas pehme nahk, põhi oli põdrakarvadest, nende all omakorda niiskustimevad pehkinud kasetükid. Sellises hällis jäi laps alati kuivaks.²⁴⁵

Sellest hetkest alates, kui laps pandi puust hälli ja hakkas naeratama, toimus nn vastuvõtt ühiskonda. Kui laps läbis edukalt lapsepõlve, siis püüti häll säilitada. Selline häll anti hiljem tütrele kaasa ja seda kasutas mitu põlvkonda. Lapse surma korral viidi häll metsa ning riputati puu otsa. Lapse häll rippus magamisaseme ja tule vahel, et laps oleks alati tule kaitse all. Mõnel puhul lõigati hälli seljatoele kaitseks rist. Hälli asetati kaitsevahendeid (tikke kui tule aseainet, nuga ja ikoon). Pehkinud kasepuutükid, mis olid hälli põhjas, katsuti alati valida valged (ülemise maailma jumala Sanki värv). Peale kasutamist raputati need kindlas kohas maha vana kännu alla asula ääres. Elus puude alla polnud luba raputada, et kõikuvad puud ei ärritaks lapse hinge ja ei teeks last rahutuks. Hammaste ilmumisega algas lapse elus uus etapp. Hantide pärimuse järgi annavad hambad lapsele uut elujõudu. Kahe-kolme aasta jooksul toimus järk-järguline sotsiaalse staatuse tõusmine. Kaitsevaimule ohverdamisega lõppes nn hälliaeg, mille järel algas lapseaeg.²⁴⁶

Esimene aasta lapse elus oli seotud eriliselt rituaalidega, et last oleks kaitstud ja terve. Tavad aitasid last tihedamalt siduda inimeste reaalse maailmaga.²⁴⁷

Traditsiooniline kasvatus

Traditsioonilise kasvatus eesmärk seisnes peamiste töö ja majapidamisega seotud oskuste edasiandmises, ümbritseva maailma ja ühiskonna selgitamises ja käitumisharjumuste õpetamises.

Kasvatuse alused peituvad peamiselt perekonnas –handi lapse peamised kasvatajad on ikkagi ema, isa ja lähisugulased. Neljanda-viienda eluaastani on laps ema alluvuses, kuigi isad

245 Ilina, N.B. 1996, *Laps traditsioonilises Salõmski kultuuris*, lk 8

246 Ibid, lk 8

247 Ibid, lk 8

meeleldi mängivad ja räägivad lapsega ning paitavad teda. Seejärel hakkab mängima olulisemat rolli poisi elus isa, ema jääb tüdrukule juhatajaks. Suurt hoolitsust ilmutavad vanaemad, vanaisad, tädid ja onud. Laste kollektiiv, mille keskel laps kasvab, koosneb muidugi sugulastest. Selliselt omandavad lapsed traditsioonilised tavad ja reeglid.²⁴⁸

Varases eas algab töökasvatus, mis toimub läbi vaatluse ja majapidamiselust osavõtu. Lapsed imiteerivad vanemate tegevusi otsekui läbi mängu. Vanemate isiklik eeskuju ning kombed on esmatähtsad. Juba väikesed lapsed aitavad ema: nad toovad vett ja puid, koristavad maja, korjavad ning puhastavad marju. Viie-kuueaastasi poeglapsi võtab isa endaga kaasa, tutvustab neile majapidamist ja töövõtteid. Ta seletab ja näitab lastele, kuidas valmistada nartasid, remontida paati, põdrarakendeid ja majakraami. Lapsed annavad isale tööriistu kätte, kuulavad isa õpetust, jälgivad tegevust ning hiljem täidavad saadud ülesandeid. Lapsed teevad tuld, aitavad üles seada püstkoda, aitavad valmistada ning üles seada lõkse. Juba kaheksa-üheksa aastane poiss käib iseseisvalt kalal, kontrollib püüniseid, kasutab osavalt nuga, lõikab puud, rakendab iseseisvalt põdra. 10–12-aastaselt poisil lastakse iseseisvalt kasutada tulirelva ja õpetatakse relva eest hoolitsema ning sihtmärki tabama. Enne iseseisvat jahti korraldatakse kindlasti kontroll: teismeline peab tõestama oma laskmisoskusi, kusjuures on lubamatu, et haavatud loom jääb piinlema.²⁴⁹

Üheaegselt jahipidamisega õpetatakse poisilapsele kirjutamata seadusi metsas käitumiseks. See sisaldab suhtlemist nii ümbruse kui ka teiste jahimeestega. Väga varakult formuleerub handi lastel omapärane ökoloogiline teadmine ja tundlik suhtumine loodusesse. Näiteks, kui handi lapsed korjavad seeni, siis kõlbmatud seened asetatakse puudele, sest „ehk kulub kellelegi ära – loomad ju armastavad seeni“. Väikesed seened jäetakse kasvama ja nende juurde torgatakse maa sisse märgiks oksake. Lapsed on veendunud selles, et julm suhtumine loomadesse ja lindudesse tuleb hiljem inimesele elus tagasi. Jahimehel, kes jätab looma piinlema, tuleb neid piinu tulevases elus kannatada. Traditsioonilise ökoloogilise normi kohaselt peab inimene võtma loodusest vaid hädavajaliku ja hasart pole lubatud.²⁵⁰

248 Ilina, N.B. 1996, *Laps traditsioonilises Salõmski kultuuris*, lk 9-10

249 Ibid, lk 10

250 Ibid, lk 10

Viie-kuueaastasi tütarlapse hakatakse ette valmistama perenaise rolli täitmiseks. Nende abi kasutatakse korra hoidmisel kodus, toidu valmistamisel ja väiksemate eest hoolitsemisel. Suur rõhk on õmblemisel ning käsitööl. Kuueaastane tüdruk saab oma esimese käsitöökarbi, milles on kõik vajalik käsitööks. Vanemad naised on suunajateks – kuidas töödelda nahka, sobitada erinevaid nahku kokku ning valmistada ehteid. Esimeseks iseseisvaks tööks on riiete õmblemine nukkudele, 14–15-aastased õmblevad juba traditsionaalseid kleite, nahast kotte jahipidamiseks vendadele ning jalatseid.²⁵¹

14–15-aastaselt on lapsed tööks täielikult ette valmistunud. Poisid oskavad iseseisvalt hankida kala ning käia jahil, tüdrukutel on perenaisele vajalikud käsitööoskused selged.²⁵²

Laste mängud peegeldavad hantide majapidamistöid. Mänguasjad on looduslikest materjalisest, mida kasutatakse igapäevaselt, või mis on järele jäänud mingisugusest tegevusest, näiteks kondid, võrguribad ja linnusuled, millest valmistatakse loomakujukesi. Vanemad aitavad lapsi meeeldi, tehes mänguasju, ning jutustavad sageli ka mõne loo või tähenduse vastava loome või eseme kohta.²⁵³

Lisa 4. Hariduse levik hantide seas.(Väljavõtteid V. Permjakovi raamatust“ Yamal- At the Edge of Millenium“)

Koolide rajamine misjonitöö käigus

Et saada tervikpilti hariduse edendamisest hantide seas, tuleb vaadata kogu piirkonda, kuna vene poliitika on mõjutanud kõiki rahvaid Lääne-Siberis ja kaugemal. Paaril korral on küll püütud anda hantidele eristaatust ja tehtud teatud soodustusi, kuid need pole olnud piisavad mõjutusvahendid identiteedi muutmiseks. Hariduse levik on olnud aeglane ja põrganud vastuseisule.

251 Ilina, N.B. 1996, *Laps traditsioonilises Salõmski kultuuris*, lk 11

252 Ibid, lk 12

253 Ibid, lk 12

Esimesed hariduse kandjad olid õigeusu kiriku misjonärid, kes teenisid tihti ka riigi huve venestamispoliitikas.

Tõlgitud valikuliselt Vjatseslav Permjakovi raamatust „*Yamal: At the Edge of Millenium*“ (2000, lk 381-392), ja tehtud kokkuvõtte vastavast peatükist.

Kooliharidust Siberis enne 17. sajandit ei olnud. Peeter I ukaasiga rajati aastal 1701 Tobolskisse kool, kus õpetati preestreid, diakone ja kirikutegelaste lapsi, ning Tobolskis hakati ka koostama õpikuid. Siberi põlisrahvaste harimine ei olnud päevakorras enne 19. sajandit.²⁵⁴ Aastal 1737 muudeti see kool seminariks ja seal võisid õppida nii ristitud ostjakid kui samojeedid. Aastal 1818 avati Berjozovos kaheklassiline kool, mille programmis oli lugemine ja kirjutamine, usuõpetus, õigekiri, aritmeetika, geomeetria, geograafia, ajalugu ja joonestamine. Aastal 1842 muudeti see kool kolmeklassiliseks ja seal õppisid mõned põlisrahvaste lapsed. Oktoobris 1846 organiseeris Pjotr Popov (lõpetanud Tobolski seminari) kooli, kus õppisid nii vene kui põlisrahvaste lapsed. Järgmisel aastal õppis selles 14 poissi – 13 venelast ja 1 ostjakk.²⁵⁵

1852. aastal seab Tobolski peapiiskop eesmärgiks rajada mitmeid koole Obdorski piirkonnas, et edendada kristlikku usku ning õpetada põlirahvastele vene keelt. Lääne-Siberi Juhtimiskogu märkis, et see on raskendatud seni, kuni põlisrahvad pole jätnud oma igapäevaseid elukombeid. Tobolski konsistoorium töötas välja programmi, mille järgi õpetada ostjakkide ja samojeedide lastele vene keelt ning kirjutamist. Kool tuli rajada Obdorski kiriku juurde. Kirikule tehti ettekirjutus anda lastele õpetaja ning koostöös vaimulikega venekeelne haridus, samuti veenda vanemaid andma oma lapsi hariduse saamiseks kooli. Programmis oli venekeelne kirikliku ning ilmaliku kirjanduse lugemine, palvete lugemine, lühike katehees, õigekiri ja lühike Püha ajalugu.²⁵⁶

Aastal 1852 ehitati koolimaja 20-le õpilasele, kus õppis pidevalt 10–16 vene last ja 3–5 põlisrahvaste last, kellele oli ka loodud ostjaki-samojeedi sõnaraamat. Trükist ilmus ka ostjaki keelne evangeelium, mille oli välja andnud Teaduste Akadeemia. Et kaasata rohkem

254 Permjakov, Vjatseslav 2000, *Yamal: At the Edge of Millenium*, lk 381

255 Ibid lk 382

256 Ibid, lk 383

lapsi põlisrahvaste hulgast, oli vaja ehitada ühiselamu poistele ning varjupaik orbudele. Ametlikult valmis Obdorskis aastal 1867 misjonikool, milles õppis 23 poissi, 12 tüdrukut ja 5 poissi põlisrahvaste hulgast. Kolm aastat hiljem õppis selles koolis 28 poissi, kellest ainult kaks olid põlisrahvastest. Ostjakid ja samojeedid ei kiirustanud oma lapsi kooli andma, vaid hoidsid neid abiks kodus. Esimesed õpilased põliselanikest olid seega peamiselt kerjaste lapsed ja orvud.²⁵⁷

Aastal 1868 ilmusid Londonis Briti ja Välismaa Piibliseltsi väljaandena Matteuse ja Markuse evangeeliumid, mis olid ladina tähestikus, handi keelde tõlgitud P. Vologodski poolt.²⁵⁸

Aastal 1874 avati õigeusu misjonikool kahe osakonnaga, milles meeste osakonnas õppis 12 vene, 21 sūrja (praegune komi) ja 17 samojeedi poissi. Naiste osakonnas õppis 14 vene, 3 sūrja ja 4 samojeedi tüdrukut. Programm sisaldas kiriklikku kateheesi, kristluse ajalugu ja luulet. Misjonikool sai riigi toetust ja aastal 1876 oli õpilaste arv 68, kellest 16 olid samojeedi poisid ning 2 ostjaki poisid ja kolm tüdrukut. 1881 avati Rahvaharidusministeeriumi poolt Obdorskis kaheklassiline külakool. Selle esimesed õpetajad olid lõpetanud Omski õpetajate seminari. Külakoolis õppis 20 kuni 24 õpilast. Selle kooli rajamise tulemusena ei hakatud enam rahastama misjonikooli ja 1882. aastal misjonikool suleti. Külakoolis aga ei õppinud ühtki põlisrahvaste last.²⁵⁹

Peale pikka pealekäimist eraldati raha Obdorski misjonikoolile, et osta õpikud ning anda ülalpidamine kolmele põlisrahva esindajale. Aastal 1893 tunnistas Tobolski kuberner N. Bogdanovits, et misjonikool ei täida oma ülesannet. Seal õpetatakse ainult sūrja (komi) lapsi, kuid põlisrahvad ei taha oma lapsi kooli anda ja õpetajad ei tunne nende keelt, mistõttu kristlikke tõdesid õpetatakse ilma tõlketa. Kuberner andis käsu muuta Obdorski misjonikool internaadiks, rajada kool Šurõškari jurtade juurde, kus palvemaja juba oli. Lisaks tuli rajada palvemajad koos kooliruumidega Pitljariisse ning Paravatskisse. Kondinski kloostri moodustati vabatahtlikest nunnadest kolm viieliikmelist rühma, kes pidid õppima ära kohaliku keele ja hakkama tööle rajatavatesse koolidesse. 1901. aastal töötati välja programm, mille järgi pidi koolis esimesel aastal õpetatama tingimusteta ostjaki ja samojeedi keeles,

257 Permjakov, Vjateslav 2000, *Yamal: At the Edge of Millenium*, lk 383-384

258 *Horizont* nr 2, 1996, lk 33

259 Permjakov, Vjateslav 2000, *Yamal: At the Edge of Millenium*, lk 383-384

teisel aastal peamiselt vene keeles ja kolmandal aastal ainult vene keeles. Kooliprogramm sisaldas lisaks usuõpetusele, lugemisele ja kirjutamisele ka praktilisi aineid – näiteks kalapüügivahendite valmistamist. Aastal 1899 korraldas I. Jegorov suvel Obdorskist lõunas kooliprogrammi raames kalapüügiartelli, kaasates nii õpetajaid kui lapsevanemaid. Hommikul kell seitse oli äratus (pesemine, voodite kordaseadmine), hommikupalve (Meie Isa palve) ning ostjakikeelne palve. Peale teejoomist palvetati, seejärel kestsid koolitunnid kuni keskpäevani. Kell üks oli lõunasöök. Kella kahest kuni hämardumiseni õpetati võrke kuduma, hiljem jalutati. Kuuest kaheksani tehti koolitöid, millele järgnes võrkude valmistamine ning õhtusöök. Enne magamaminekut oli õhtupalve. Pühadel ja pühapäeviti olid internaadi lapsed misjonikirikus ühisel liturgial.²⁶⁰

Jõulukuuse toomine internaati tekitas handi lastes imestust. Vene lapsed ehtisid kuuse ja laulsid, lugesid salmi ning olid rõõmsad. Handi lapsed ei tundnud kuuse austamist, vaid olid tagasihoidlikud. Kui aga mõned handi lapsed õppisid ära venekeelse luuletuse ja selle ilusasti ette kandsid, said nad kiita suure aplausiga ja see pani imestama, et nad olid lapsed nagu lapsed ikka. Nähes oma lapsi rõõmsalt vene keeles laulmas, ütlesid handi laste vanemad, et nende lapsed on nagu päris vene lapsed. Aga handi lapsed ise ei tahtnud olla vene laste sarnased.²⁶¹

Aastal 1903 lõpetas kooli esimene lend põliselanikke. Kaks kolmest lõpetanust saadeti Saranski kaheaastasesse õpetajate kooli, kus nad õppisid misjonikiriku toetusel. Nendest kahest said vaimulikud. Aga paljud lõpetanud ja hariduse omandanud põliselanike „parimatest õpilastest“ läksid tagasi tundrasse.²⁶²

Nõukogude poliitika ja kool

Nõukogude võimu poliitika, millest on põhjalikult kirjutatud Art Leete raamatus „Kazõmi sõda“, oli suunatud laste vägivaldsele venestamisele. Lapsed võeti vägisi nende kodudest ning viidi internaati, mis põhjustas koguni ülestõusu nõukogude võimu vastu.

260 Permjakov, Vjatseslav 2000, *Yamal: At the Edge of Millenium*, lk 385-386

261 Ibid, lk 387

262 Ibid, lk 389

1922. aastal hakati jõuliselt tegelema põhjarahvaste harimisega, mis pidi aitama üles ehitada sotsialismi. Jamalil toimusid aastatel 1927 ja 1928 protestiaktisioonid selle poliitika vastu, Kazõmi piirkonnas viis see 1920. aastatel põlirahvaste ja nõukogude võimu vahelise konfliktini.²⁶³

1931–32 kehtestati määrus, mis võimaldas laste kooliminekut takistavaid vanemaid karistada – hoiatada, trahvida või saata isegi paranduslikele töödele. 1932. aasta oktoobrini pidid miilitsaorganid jälgima õppetöö käiku koolis.²⁶⁴

Handid kartsid mõnikord anda oma lapsi ka sellepärast, et koolivõtmine toimus ajal, mil levis rõugeepideemia. Mõned handi lapsed, kes jäid internaati, surid seal ja see hirmutas põliselanikke veel enam.²⁶⁵

1930. aastatel töötati välja handi/mansi kirjakeele alused ladina tähestiku põhjal koos lisatähtedega ja enne stalinlike repressioone anti välja isegi umbes 20 raamatut. 1937 aga võeti kasutusele vene tähestik (kirillitsa) ja venestamispoliitika nõudis alates kolmandast klassist venekeelset õpet.²⁶⁶

Nii kadus taas aastateks see, mille kallal oli kirik vaeva näinud, teisest küljest võttis nõukogude võim rahvalt ka kultuuri ära – ei tohtinud avalikult rääkida handi keelt, ei tohtinud kanda koolis rahvariideid, šamaanidest ja kultuspraktikatest aga ei tohtinud juttugi olla. Nõukogude repressioonide käigus hävitati või suleti kirikud (muudeti ladudeks või võimlateks). Salehardis (endine Obdorsk) tegutses Peeter-Pauli kirikus aastaid laste spordikool. Alles aastal 1998 pühitseti see pärast rekonstrueerimist taas pühakojaks.²⁶⁷

263 Leete, Art 2002, *Kazõmi sõda*, lk 55

264 Ibid, lk 58

265 Permjakov, Vjatseslav 2000, *Yamal: At the Edge of Millenium*, lk 59

266 *Horisont nr 2*, 1996, lk 33

267 Permjakov, Vjatseslav 2000, *Yamal: At the Edge of Millenium*, lk 375